

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА

ПОЛИНЧУК ВІКТОР ЮРІЙОВИЧ

Допускається до захисту:
завідувач кафедри
всесвітньої історії та археології,
д.і.н., професор
_____Литвиненко Р.О.
«_____» _____2020 р.

ФЕНОМЕН ОСТАЛЬГІЇ В СУЧАСНІЙ НІМЕЧЧИНІ

Спеціальність 032. Історія та археологія

Магістерська робота

Науковий керівник:
Мармілова О.С.,
старший викладач
кафедри всесвітньої історії
та археології,
к.і.н.

Оцінка: ____ / ____ / ____
(бали/за шкалою ECTS/за національною шкалою)

Голова ЕК:
Петренко М.І., д.і.н., професор

(підпис)

Вінниця - 2020

Полинчук В. Ю. Феномен остальгії в сучасній Німеччині. Спеціальність 032 «Історія та археологія», ОП «Історія та археологія». ДонНУ імені Василя Стуса, Вінниця, 2020.

У даному дослідженні аналізується явище остальгії, відмінне від класичної ностальгії за радянським минулим. Висвітлені погляди провідних зарубіжних дослідників про те, як саме пам'ятають східні німці життя часів НДР, їх комеморативні практики. Важливим аспектом є аналіз процесу самоідентифікації східних німців після об'єднання Німеччини. Дана робота базується на застосуванні різних історичних та загальнонаукових методів дослідження – історико-порівняльного, історико-типологічного методи та наративного аналізу. Також використовуються принципи наукової об'єктивності та структурно-функціональний підход.

Особливу увагу приділено напрацюванням дослідників в сфері історичної пам'яті та публічної історії.

Ключові слова: остальгія, вессі, оссі, колективна пам'ять, НДР, ідентичність, комеморативні практики.

105 с. Бібліограф.: 131 найм.

Polynchuk V. Phenomenon of ostalgie in modern Germany. Specialty 032 «History and Archeology», EP «History and Archeology». Vasyl' Stus DonNU, Vinnytsia, 2020.

In the research was analyzed the phenomenon of ostlagie, different from the classical nostalgia for the Soviet past. The views of leading foreign researchers on how exactly East Germans remember life in GDR and their commemorative practices are highlighted. An important aspect is the analysis of process of self-identification of East Germans after the unification of Germany. This thesis is based on the application of various historical and general scientific research methods – historical-comparative, historical-typological methods and narrative analyzing. The principles of scientific objectivity and structural-functional approaches are also used.

Particular attention is paid to the work of researchers in the field of memory studying and public history.

Key words: nostalgie, wessi, ossi, collective memory, GDR, identity, commemorative practices.

105 p. Bibliography: 131 items.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	8
1.1 Історіографія дослідження.....	8
1.2 Джерельна база дослідження.....	17
1.3 Теоретико-методологічна база роботи.....	19
РОЗДІЛ 2 ФЕНОМЕН ОСТАЛЬГІЇ: ІДЕНТИЧНІСТЬ НІМЦІВ ПІСЛЯ ПАДІННЯ БЕРЛІНСЬКОЇ СТІНИ.....	24
2.1 Німецьке суспільство після 1989 року: соціально-економічний та політичний контексти.....	24
2.2 Ідентичність німців та «шлях до остальгії».....	35
2.3 Зародження остальгії як відповідь на уніфікований німецький комеморативний проєкт.....	50
РОЗДІЛ 3 ПРАКТИЧНИЙ ВИМІР ОСТАЛЬГІЇ ЯК ПРОЄКТУ ПАМ'ЯТУВАННЯ НІМЕЦЬКОГО СОЦІАЛІСТИЧНОГО МИНУЛОГО.....	57
3.1 Місця-пам'яті остальгії.....	57
3.2 Ностальгія за радянським в художній літературі та кінематографі.....	69
3.3 Остальгія як елемент public history в медіа-дискурсі та product placement.....	82
ВИСНОВКИ	92
СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	95

ВСТУП

Падіння Берлінської стіни та об'єднання Німеччини стало вкрай важливим фактом-свідомством смерті соцтабору та невідворотності демократичних процесів в країнах Центральної Європи. Втім, майже півстоліття німці жили в двох ворогуючих світах – капіталістичному та соціалістичному, а об'єднання Німеччини не означало об'єднання нації. Більше того – відносини західних і східних німців ускладнювалися пережитим досвідом, а значить про єдність годі й було говорити.

Це підтверджує тезу про те, що пам'ять про минуле є важливим елементом соціального буття людини. Вона формує його уявлення, повсякденність, структуру соціальних зв'язків та логіку мислення про себе та про «своїх», вона створює Іншого тощо.

Саме тому, після того, як Німецька Демократична Республіка перестала існувати в 1990 році, у східних німців почав вироблятися соціальний запит на пам'ятування власної історії, відмінної від історії Федеративної Республіки Німеччина, а відповіддю на це й запит став новий меморіальний ландшафт, наповнений не тільки символічними змістами, але й реальними речами, виробленими в НДР, історіями, пов'язаними із повсякденним життям НДР, фільмами, створеними в НДР або про неї, навіть їжею, що вживали східні німці періоду досліджуваного періоду.

В свою чергу, це привертає все більшу увагу як західних, так і східних німців, а саме явище отримало назву «остальгія». Все вищенаведене і обумовлює **актуальність** магістерської роботи.

Об'єкт дослідження – феномен остальгії в сучасній Німеччині. Відповідно до визначеного об'єкта, **предметом** роботи виступає зміст феномена остальгії – матеріальні та символічні практики, в яких остальгія набула свого вираження, соціально-історичний контекст творення цього феномена та сучасні способи репрезентації пам'яті про життя в НДР.

Мета дослідження – проаналізувати явище остальгії, причини її виникнення та розвитку, зміст та атрибутивність, її особливості, відмінні від класичної ностальгії за соціалістичним минулим.

Відповідно до поставленої в роботі мети, ми маємо вирішити наступні **завдання**:

- проаналізувати наявну історіографію та джерельну базу дослідження;
- визначити оптимальну для нашої роботи методологію;
- дослідити соціально-економічні та історико-політичні контексти об'єднання Німеччини та їхній вплив на процес виникнення феномену остальгії;
- проаналізувати ідентичність німців та її вплив на особливі способи пам'ятування минулого;
- дослідити практичний вимір остальгії як комеморативного проєкту німецького соціалістичного минулого;
- проаналізувати публіцистичні та художні твори, німецький кінематограф, в яких репрезентований феномен остальгії;
- проаналізувати систему образів НДР, створених після падіння Берлінської стіни.

Хронологічні рамки роботи – 1989 – 2020 роки. Нижня хронологічна рамка пов'язана із процесом падіння Берлінської стіни, в результаті якого відбулось об'єднання Німеччини і два німецьких народи, які жили в різних політичних системах, створили демократичну ФРН. Верхня хронологічна межа пов'язана із останніми джерелами, в яких просліджується феномен остальгії та з існуванням остальгічних комеморативних проєктів в Німеччині і сьогодні. Слід зауважити, що задля повного аналізу, ми звертатимемось і до подій в історії НДР, що відбувались до 1989 року, і, як нам видається, є впливовими на процес формування остальгії як пам'ятіннєвого феному.

Географічні рамки нашої роботи, з огляду на предмет і мету, є чітко окресленими територією сучасної Німеччини, яка включає в себе як колишню НДР, так і ФРН.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що це перше в українському історичному науковому дискурсі комплексне дослідження, присвячене феномену остальгії. На основі різних джерел – від наративних до речових, ми зробили спробу комплексної систематизації проявів феномена остальгії в сучасній Німеччині, визначили її сутність, зміст та форми. В роботі також вперше залучено новітні зарубіжні дослідження щодо цього питання та проаналізовано кінематограф і художню літературу.

Науково-практична значимість даного дослідження полягає у його міждисциплінарному характері. Робота може виявитися корисною в рамках дослідницьких проєктів, пов'язаних із минулим, теоретичним та практичним виміром меморіальних політик, присвячених розумінню сучасних комеморативних практик в Німеччині, образів східних та західних німців та їх репрезентації в публічному просторі. Також основні положення дослідження можуть бути використані при підготовці матеріалів з історії Європи XX століття, зокрема – історії Німеччини та з публічної історії.

Апробація дослідження. Результати нашої роботи були апробовані під час виступів на «72-й Міжнародній конференції молодих вчених «Каразінські читання» (Харківський національний університет, м. Харків, 26 квітня 2019 р.), «Всеукраїнській студентській науковій конференції «Тоталітарні ідеології і режими у XX столітті» (Український католицький університет, м. Львів, 27-28 квітня 2018 р.), щорічних студентських наукових конференціях історичного факультету ДонНУ імені Василя Стуса (2017 р. та 2018 р.).

Структура роботи визначена метою та завданнями дослідження та складається зі вступу, трьох змістовних розділів, 9 підрозділів, висновків, списку використаних джерел і літератури. В основу дослідження покладено проблемний принцип. Обсяг роботи складає 105 сторінок, з них основного тексту – 89 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія дослідження.

Історіографія феномену «остальгія» представлена невеликою кількістю робіт зарубіжних вчених й лише епізодичними згадками в напрацюваннях українських дослідників.

Нам видається важливим провести історіографічний аналіз з огляду на появу робіт з досліджуваного питання не тільки у суто хронологічному порядку, але й з точки зору тематизації цих робіт. Це дозволить нам побачити як вчені при аналізі позначеної проблеми відповідно до історичного контексту проводили свої дослідження, які вони використовували теоретичні рамки, які кейси та проблеми розглядали. Тому і підходом до історіографічного аналізу теми нашої магістерської роботи є проблемно-хронологічний. Відповідно до нього, наявну історіографію ми поділили на два блоки: історія сучасної Німеччини та проблеми пам'яті: німецький варіант.

Перший блок робіт можна умовно поділити на три групи. **До першої групи** ми віднесли загальні роботи, перш за все, західних істориків, які прямо або контекстуально розкривають політичну ситуацію післявоєнної, а згодом – об'єднаної Німеччини. Серед них, зокрема, М. Гьортемакер [64], Х. Шульце [28], Д. Гепперт [61] та М. Кітчен [82]. Так, берлінський історик Манфред Гьортемакер у своїй монографії «Історія ФРН» поєднує політичну історію, конституційну історію та описує шлях Республіки від важких післявоєнних років до дев'яностих років, коли об'єднання і нарешті «переїзд до Берліна» призвели до зміни епохи в історії Федеративної Республіки. Також автор яскраво розкриває особливості становлення партійної системи в повоєнній Німеччині та участь ХДС у парламентській й урядовій політиці.

Праця «Коротка історії Німеччини» професора Берлінського вільного університету, Хагена Шульце, є доволі ґрунтовною та інформативною, в якій

йдеться про національну ідентичність німців, а також про важливі моменти в становленні німецької держави. В одному із останніх розділів праці історик наголошує на тому, що на політичну свідомість людей НДР впливало уявлення про історію, яке нав'язувалося Політбюро ЦК ССПН, формувалося партійними ідеологами, пристосовувалося до кожної політичної зміни і обговоренню не підлягало.

Події, які відбулися за останні двісті років в Німеччині чітко виокремлені в книзі британсько-канадського історика Мартіна Кітчена – «Історія сучасної Німеччини 1800-2000». Дослідник стверджує, що дані події зароджувалися всередині та формувалися політичними, соціальними та культурними установками. Також значну увагу приділяє політичним особливостям Веймарської Республіки, ФРН та НДР, що й робить проблему більш актуальною.

Одне з основоположних питань міжнародних відносин після закінчення Другої світової війни було об'єднання Німеччини. В українській історіографії даній темі в контексті загальної історії сучасної Німеччини присвячено дослідження вчених А. Цибулька [26], В. Манжолі [14], М. Білоусова, В. Бруза та ін.. Зокрема спільним для цих робіт є прагнення прослідкувати передумови, закономірності та наслідки об'єднання Німеччини в одну державу, виходячи з певних причин міждержавних відносин часів «холодної війни», а також із нових політичних реалій сьогодення.

Другу групу досліджень складають роботи, в яких розглядаються соціально-економічні аспекти історії Німеччини, а саме – порівнюється життя східних та західних німців, так званих «вессів» та «оссів». Цій темі в німецькій історіографії присвячені роботи Д. Орлова [97], К. Ноумаєра [93] та А. Людвіга [86]. В монографії Дитріха Орлова «Історія сучасної Німеччини» детально описується соціально-економічна історія та культурна історія – «історія знизу». Також порівнюється культура ФРН та НДР в 1960-

ті роки. Проте, автор не розглядає детально економічне становище двох держав в той період.

Починаючи з 2011 року, група науковців сучасної історії на базі Потсдама почала розробляти концепцію, яка дозволила б проаналізувати фундаментальні трансформації, що відбулися з 1970-х років і після падіння Берлінської стіни як на Сході, так і на Заході. Цей процес викликав бурхливу, продуктивну дискусію між фахівцями західнонімецької та східнонімецької історії в науковій збірці «A History Shared and Divided. East and West Germany since the 1970s (Поділена історія Східної та Західної Німеччини з 1970-их років)» [46]. Так, Р. Арнес та А. Штайнер розглядають ключові аспекти економічного розвитку Східної та Західної Німеччини, аналізуючи «асиметричні» переплетення між ними. Кризисні макроекономічні зміни 1970-х рр. супроводжується аналізом проблем, що впливали із структурних змін на економічному рівні, які були зумовлені технологічними інноваціями, а також інтеграцією обох національних економік у міжнародний поділ праці та їх взаємні торгові відносини. Втім, Вінфред Шюц розглядає соціальне забезпечення двох Німеччин і робить висновок, соціальна нерівність, яка сформувалася в другій половині ХХ століття спостерігається й сьогодні.

Російський історик Олександр Патрушев в своїй праці «Німеччина в ХХ столітті» [20] більшу увагу приділяє соціально-психологічним процесам післявоєнної Німеччини, а також економічному розвитку після двох світових воєн в Східній та Західній Німеччині. Проте, автор не звертає уваги на такі важливі питання як індивідуалізація повсякденного життя, споживання, культура та сімейні структури.

Втім, український історик Олександр Іванов в науковій статті «Суспільна ситуація в НДР за декілька років до падіння Берлінського муру» [21] розглядає соціальні аспекти життя східних німців кінця 1980-их років і наголошує на суспільних настроях, які вирували в німецькій громаді, на неоднозначність та різноголосся, яке виявляється й сьогодні.

Напрацювання, в яких розглядаються відносини між східними та західними німцями до падіння Берлінського муру та після складатимуть третю групу першого блоку. Варто згадати, працю «Німеччина на Сході – Німеччина на Заході. Підсумок» [125] німецького політолога Х. Велінга. Автор детально розглянув різницю сформованих у Східній та Західній Німеччині поглядів, настроїв та цілей, стану не оминувши при цьому й культурного життя німців. Важливою є також праця «Німеччина єдина батьківщина. Історія возз'єднання» [105] історика А. Рьоддера, в котрій автор, залучивши дані, отримані у інтерв'ю зі свідками об'єднання, описав цей процес та його національні й загальносвітові наслідки.

На особливу увагу заслуговує праця Ф. Шорлеммера під промовистою назвою «... і дітям будуть затуплені зуби». Він наголосив на суто економічному підґрунті прагнення східних німців до об'єднання та висловив обурення правлячою елітою ФРН, що скористалася із настроїв романтичних національних прагнень населення замість того щоб пояснити, які кроки і випробування доведеться пройти німцям після об'єднання.

Головний редактор книжкової серії «Soviet and Post-Soviet Politics and Society», німецький політолог А. Умланд зазначає, що поділ на Східну та Західну Німеччини відбувся, перш за все, на психологічному рівні і йдеться про вагомні культурні відмінності. Також привертає увагу на те, що німецький досвід значно різниться поміж досвідів східноєвропейських держав, які вийшли з-під влади комунізму і згодом стали членами ЄС.

Однією з головних складових національної ідентичності є історична пам'ять. Вона суттєво впливає на формування системи цінностей, поглядів людини, на розуміння себе в певному соціумі. Для німецького суспільства історична пам'ять є дуже важливою темою, але водночас і важкою. Тому, роботи з проблеми німецької пам'яті ми віднесемо до **другого блоку**.

Перша група наукових текстів присвячена теорії пам'яті та пам'яттєвим практикам як окремих індивідів, так і цілих спільнот. Найбільш впливовими є роботи відомих вчених М. Альббакса [69], К. Маннгейма [90],

А. Ассманн [1], Я. Ассманна [2], П. Коннертона [11], З. Баумана [35] та Б. Шацької [27]. Так, французький філософ та соціолог Моріс Альбвакс у своїй монографії «Соціальні рамки пам'яті» зазначає, що навіть у свідомості окремої людини запам'ятовування і пригадування фактів обумовлено рядом важливих параметрів: «рамками» і «орієнтирами», які створюються суспільством. Карл Маннгейм, якого вважають поряд з Альбваксом засновником досліджень соціальної пам'яті, вже в 1930-их роках приділяв увагу пам'яті поколінь. Він керувався тим, що у віці від дванадцяти до двадцяти п'яти років люди чітко сприймають отриманий досвід, тому даний період є значущим в житті людей. Дані погляди дають нам змогу дослідити динаміку пам'яті вже не окремих людей, а соціальних інститутів та колективів.

Основною концепцією американського вченого Пола Коннертона є «пам'ять-звичка», яку він яскраво описує в своїй роботі «Як суспільства пам'ятають». Саме крізь призму цієї «пам'яті-звички», пам'яті тіла автор пропонує подивитися, як інтер'єризується пам'ять, стаючи основою соціального-культурного-політичного безсвідомого. Також веде свою аргументацію крізь три головні напрямки: структури соціальної пам'яті, церемонії вшанування пам'яті та пам'ять тіла – тілесні практики й техніки тіла. Ми використовуємо ці теоретичні знання у своїй роботі задля розуміння в який спосіб пам'ять груп східних німців підтримується та передається наступним поколінням.

Не можна не оминати дослідження польської соціологині Барбари Шацької «Минуле – пам'ять – міт», в якому теоретично осмислюється явище колективної пам'яті про минуле, закорінених у масовій свідомості уявлень про історію, її часову та просторову локалізацію, місце мітологічних конструкцій у формуванні групової, зокрема, національної ідентичності. Саме такий підхід дозволить узагальнити ставлення східних та західних німців до ключових проблем минулого своєї держави.

У науковому дискурсі цієї проблемою займаються вітчизняні вчені Я. Грицак [4], Н. Яковенко [29], Л. Нагорна [17], Л. Зашкільняк [6], Г. Касьянов [8] та інші. Відома українська історикиня Наталія Яковенко, досліджуючи історичну пам'ять, наголошує на тому, що колективна пам'ять завжди вибіркова, бо вона містить те, що спільнота або «боїться забути», або «боїться згадувати». У такий спосіб витлумачена пам'ять надає сенс тим епізодам минулого, які значущі для певної спільноти, нації, перевагу тим постатям, тим подіям, які сприяють формуванню самообразу цієї нації, формуванню її ідентичності. Пам'ять прагне не стільки відображати минуле таким, як воно було насправді, скільки формувати його сенс для сучасності. Леонід Зашкільняк у своїй статті «Історична пам'ять та історіографія як дослідницьке поле для інтелектуальної історії» зазначає, що історична пам'ять залишатиметься стійким елементом історичної і соціальної свідомості, відіграватиме вагомий роль у соціальній ідентифікації людей і спільнот.

Роботи, в яких описується подолання минулого та переосмислення історії НДР в сучасній Німеччині складатимуть **другу групу**.

Важливою є монографія під редакцією професора Кардіффського університету Девіда Клерка та професора Редінзького університету Уте Волфеля «Пам'ятаючи Німецьку Демократичну Республіку. Розділена пам'ять в об'єднаній Німеччині» [103]. Вчені наголошують, що спогади і ставлення до НДР або Східної Німеччини в межах сучасної Німеччини характеризуються їх різноманітністю та складністю, в той час як дискусія про те, як запам'ятати НДР, нам багато говорить про те, як німці бачать себе та своє майбутнє.

Німецький історик Мартін Себроу у своїй праці «Меморіальні місця НДР» [106] особливу увагу приділяє тому, НДР вже не існує, але вона живе в пам'яті, як місце жаху диктатури, в «остальгійському» перетворенні і, перш за все, в пам'яті про зусилля з підтримки вертикального життя в депресивних умовах. Проте, в даній роботі автор не звертає увагу на місця пам'яті в

Західній Німеччині, що є не менш важливим для розуміння ностальгічного настрою в суспільстві.

Також треба вказати роботу британської історикині Ансельми Геллінат «Наративи в створенні написання східнонімецької минувшини в демократичному сьогоденні» [60]. Дослідниця стверджує, що історична розповідь про Східну Німеччину навряд чи зафіксована в публічній пам'яті, оскільки німецьке суспільство продовжує стикатися зі спадщинами холодної війни, а також застосовують розбіжні підходи до цієї спадщини: в той час як організації, що фінансуються державою, надійно розглядають НДР як диктатуру, головна регіональна газета пропонує більш амбівалентну перспективу, забарвлену досвідом та турботи своїх читачів. Як показує автор, така робота з пам'яттю – спочатку здійснена після кардинальної зміни режиму – неминуче формує громадянство і демократію в сучасності.

Проблема переосмислення історії НДР опосередковано розглядається в російській історіографії вченими М. Хорольською [24] та В. Морозовою [16]. Так, Марія Хорольська вважає, що існує розходження в оцінках минулого Східної Німеччини, тому необхідно вивчати відношення населення нових федеральних земель до історії НДР, а також виявити, як розвивалася «історична політика». Вероніка Морозова в своїй дисертації «Переосмислення історії НДР в контексті трансформаційних процесів в об'єднаній Німеччині» приділяє увагу процесу перегляду минулого, які перешкоди стояли і до сих пір стоять у нього на шляху. Необхідно підвести підсумок дискусій, оцінити досягнення в перегляді минулого століття Німеччини, вказати на дослідні прогалини і позначити перспективні напрямки розвитку. Втім історикиня розглядає тільки суспільно-політичні положення, але також важливо досліджувати й соціально-економічні аспекти, які відіграли значну роль у поглядах сучасних німців.

Наступна група – дослідження, присвячена осмисленню падіння Берлінського муру, оскільки стіна впала, але бар'єри між східними та західними німцями залишилися. Дана проблема широко висвітлена

західними істориками П. Мейджером [89], Х. Вайзей [122], Х. Гаррісон [75], Ж. Данкером, Ф. Бергом, Г. Кайдерлінгом та іншими. Так, в праці «За Берлінською стіною. Східна Німеччина та межі влади» британський професор Патрік Мейджер порівнює зміни, які відбулися до та в перший рік після падіння муру. Автор відкидає традиційні підходи зверху вниз до політики «Холодної війни», досліджуючи натомість, як закриття кордону вплинуло на звичайних східних німців, від робітників і фермерів до підлітків і навіть членів партії. Втім, вивчивши причини падіння стіни, вчений не звертає увагу на подальші настрої в німецькому суспільстві. Дещо схожими є погляди Хестер Вайзей, яка у роботі «Народився в НДР: Життя в тіні стіни» зазначає, що зміни, які відбулися після падіння Берлінської стіни в листопаді 1989 року, були особливо драматичними для східних німців. Тому, вони дають захоплююче уявлення не тільки про повсякденне життя Східної Німеччини, але і про те, як пам'ятають зниклу державу сьогодні, через чверть століття після падіння стіни.

Американська історикиня Хоп Гаррісон в своїй монографії «Після Берлінської стіни: пам'ять і створення нової Німеччини, з 1989 р. й до сьогодні» розглядає значення падіння стіни, створення нового німецького національного оповідання та як глобальна пам'ять про стіну вплинула на німецьку політику пам'яті, спираючись на широкий спектр архівних джерел та інтерв'ю. Втім, авторка не порівнює підходи до пам'ятування цієї події як східними, так і західними німцями, які, в свою чергу, впливають на визначення німецької національної ідентичності.

В українській історіографії можна виділити напрацювання вчених А. Кудряченка, А. Мартинова, В. Солошенка, Т. Метельова, С. Кондратюка, Н. Нікончука. Зокрема, А. Кудряченко в статті «Берлінський мур – логіка розвитку Європи» [12] вважає, що руйнація стіни має дещо символічний характер, і є атрибутом повоєнного розколу не лише Німеччини, а й Європи та світу на протиборчі табори держав і народів.

Четверта група досліджень – роботи, присвячені, безпосередньо, феномену остальгії. До неї відносяться праці західних вчених, в яких прямо або фрагментарно описується дана проблема. Середи них можна виділити напрацювання істориків та соціологів Д. Бердаль [40], Д. Бойєра [47], М. Потьоміної, Є. Банчеллі [33], Т. Абе [23], К. Шрьодера, С. Зелле. Так, американська історикиня німецького походження Дафна Бердаль в статті «(Н)Остальгія сьогодення: пам'ять, туга та східнонімецькі речі» розглядає відмінність між "простою" ностальгією та соціально пам'ятними практиками шляхом відстеження східнонімецьких речей. Вона прагне з'ясувати не лише соціальні, політичні та економічні умови, що спричинили недавній але і взаємозв'язок між офіційною та колективною пам'яттю.

Натомість, Домінік Бойєр в праці «Остальгія та політика майбутнього в східній Німеччині» пропонує власний альтернативний аналіз остальгії, ототожнюючи її в межах етнологічної політики пам'яті та політики майбутнього, кон'юнктури якої створюють ефект фіксації минулого Східної Німеччини. На нашу думку, таке твердження є вкрай дискусійним, втім воно дає нам змогу побачити індивідуальні переживання історика щодо самого дослідження.

Соціальне знання східного минулого стало його середовищем. В роботі італійської вченої Єви Банчеллі «Смак Сходу. Мови та форми остальгії» зібрано внески науковців з різних предметних областей – від німецької студії до славістики, лінгвістики та культурної семіотики, щоб критично дослідити багато аспектів того, що постають, поза різними контекстами, в яких це проявляється, як новою формою колективної практики пам'яті.

Особливу увагу слід приділити сучасному німецькому досліднику Томасу Абе та його роботі «Остальгія: досвід східних німців після об'єднання Німеччини». Автор описує досвід і реакції більшості жителів Східної Німеччини, що виразилися в остальгії. Можливо, це говорить про те, що в об'єднаній Німеччині східні німці і їхні нащадки, пристосовуючись, але разом з тим і відокремлюючись, утворювали окрему східнонімецьку

культуру. Німецький історик зосереджується на соціально-економічних проблемах, які спіткали німців після падіння Берлінського муру, але він не розглядає політичну ситуацію в сучасній Німеччині, де також час від часу лунають заклики ностальгічного характеру.

Щодо української історіографії, то даний феномен представлений лише опосередкованими згадками в дослідженнях Олександра Гайдая, Галини Новак та Наталії Іванюк.

Таким чином, історіографія проблеми нашого дослідження включає в себе як теоретичні роботи із проблем історичної пам'яті, так і роботах, в яких прямо чи опосередковано, з огляду на аспектність сказано про феномен остальгії. Втім як українська, так зарубіжна історіографія повною мірою описує лише окремі епізоди досліджуваної проблеми. Одночасно з цим, комплексного дослідження із нашої теми в сучасному науковому дискурсі ми не зустріли.

1.2. Джерельна база дослідження.

Для усебічного, неупередженого аналізу, проведення комплексного дослідження, нам видається необхідним залучення наступних груп джерел: нормативно-правові акти, статистичні джерела, аудіовізуальні джерела, речові джерела, документи особового походження та наративні джерела.

Так, нормативно-правові акти представлені в нашому дослідженні наступними законодавчими актами, міжнародно-правими договорами: Договір «Про остаточне врегулювання щодо Німеччини» («Vertrag über die abschließende Regelung in bezug auf Deutschland») [99], «Основний Закон Федеративної Республіки Німеччина» («Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland») [117], Договір «Про об'єднання Німеччини» («Einigungsvertrag») [123], Договір «Про валютний, економічний і соціальний союз» та інші нормативно-правові акти, що регулювали процес об'єднання Німеччини, в яких визначено напрямки розвитку держави, визначено статус східних німців після входження території НДР до складу ФРН. Це дало нам

можливість проаналізувати процес об'єднання Німеччини та зрозуміти послідовність реформ, особливості та зміст соціально-політичного та економічного життя німців.

Наступна група джерел представлена статистичними даними стосовно різниці питань життя німців – від їхнього ставлення до процесу об'єднання до самоідентифікації. Здебільшого, це опитування, які проводилися різними соціологічними інституціями в Німеччині. Так, вкрай важливими для нас були дані Інституту соціальних наук Лейбніца GESIS (м. Кельн) [30], які допомогли нам дізнатися про відмінності двох німецьких суспільств та передумови формування принципу бінарної опозиції «ми – вони». Дані Соціологічного інституту «Infratest Dimap» повідомляють про кількість громадян Німеччини, які були б не проти ще раз побудувати соціалізм на своїх землях.

Групи речових джерел в нашому дослідженні в нашому дослідженні представлена історичними пам'ятниками, зокрема, В. Леніну, К. Марксу, предметами побуту, одягом, музейними експонатами, автомобілями, товарами широко вжитку та продуктами з етикетками «вироблено в НДР». Вони складають основу нашого дослідження, саме в них відтворюється ретроспективний погляд на повсякденне життя колишньої НДР. Ці джерела містять іконічну, символічну, знакову та текстову інформації. Саме крізь призму речових джерел відбувається процес самоідентифікації східних німців.

Аудіовізуальні джерела складають важливу частину нашої джерельної бази. Серед них слід назвати художні фільми, зокрема – «Sonnenallee» («Сонячна алея») та «Good Bye, Lenin!» («Гуд бай, Ленін!»). Саме в них ми бачимо тугу за соціалістичним минулим та соціалістичною символікою. В цих фільмах, які спричинили дискусію щодо минулого в німецькому суспільстві, репрезентовано стереотипні образи східних німців, показане їх ставлення до власного соціалістичного минулого, до світу капіталістичного тощо. Повсякденне життя, продемонстроване в цих фільмах, також є

предметом нашого аналізу, адже воно формує у глядачів конкретні образи про життя в Німецькій Демократичній Республіці.

Наративні джерела представлені медіа-текстами та художньою літературою. Серед великого масиву цієї групи джерел, слід наголосити на текстах Г. Грасса «Широке поле» [65], К. Вольфа «Те, що залишається?» [128], В. Хільбіга «Я» [73], Р. Ульбріха «Сліди бройлера». В ході аналізу цих творів, ми виокремили способи «ностальгічне зображення» дійсності НДР. Ця група джерел також допомогла нам «побачити» травму пережитих досвідів та проаналізувати мову, якою описується туга за соціалістичними часами.

Таким чином, наявна джерельна база є достатньою для усебічного, об'єктивного вивчення проблеми, дозволяє нам повною мірою прослідкувати сутність феномена остальгії – від процесу його зародження до сьогоденного часу, побачити різні форми та способи комеморації, зрозуміти важливість цього феномена для німецької історії та його відмінність від класичної ностальгії.

2.3. Теоретико-методологічна база роботи.

Специфічність об'єкту нашої роботи – феномену остальгії: його багатоаспектність, зміст, еволюція, конструктивність, репрезентативність, формовість тощо вимагає від нас пошуку оптимальної теоретичної рамки. Наше дослідження міждисциплінарне, а значить ми маємо використовувати різних підходи та наукові методи як загальнонаукових, так і спеціально-історичних, соціально-антропологічні, культурологічні.

Перше, на чому слід наголосити, це те, що наша робота проводилася в рамках окремого теоретичного напрямку, або парадигми, досліджень пам'яті (memory studies). Напрацювання теоретиків: істориків, соціологів, культурологів, філософів, антропологів із цієї теми, дали нам змогу детально проаналізувати проблему, зрозуміти її багатозаровість. Серед них М. Альбвакс, А. Ассман, Б. Щаєцка, С. Мітсал, П. Штомпка, П. Нора, М. Мітчел

та інші. Всі ці дослідники наголошують, що меморіальні практики тісно переплетені з меморіальними теоріями. Дослідники наголошують, що для формування історичної пам'яті важливі три обставини: забуття минулого; різні способи тлумачення одних і тих самих фактів і подій; відкриття в минулому тих явищ, інтерес до яких викликаний актуальними проблемами поточного життя.

Колективна ж пам'ять поєднує в собі як пам'ять індивідів, так і пам'ять спільноти, яка складається із особистого досвіду багатьох індивідів. Сюди також входить офіційно «переказуваний», тобто дискурсивний образ минулого. Безперечно колективну пам'ять формують важливі, емоційно пережиті події, які відбулись в тій або іншій спільноті, але також обов'язковим є еквівалентне розуміння та інтерпретація їх. З цього випливає, що кожна людина формується під впливом ключових історичних подій, що трапляються в її житті, а пережитий досвід, не завжди осмислений, може бути травматичним, викликати ностальгічні почуття, або створювати неіснуючі образи минулого.

Одним із принципових ускладнень під час вивчення теорії пам'яті як форми пізнання є те, що при цьому ми стикаємось із різноманітністю типів формулювань пам'яті (memory claims): клас особистих формулювань пам'яті, когнітивні/пізнавальні формулювання, клас спогадів – формулювань пам'яті або пам'ять-звичка (habit-memory). Це розуміння є вкрай важливим в контексті нашої роботи, оскільки воно пов'язано із комеморативними практиками східних німців, які є артикульованими.

Наші епізодичні спогади характеризуються чіткими ознаками, котрі в загальному вигляді можна описати наступним чином. По-перше, вони принципово перспективні, і в цьому відношенні є незамінними. Кожна людина займає разом з історією власне місце, з якої вона дивиться на світ. По-друге, спогади існують не ізольовано, вони взаємопов'язані зі спогадами інших людей. По-третє, спогади самі по собі фрагментарні, тобто обмежені. Четверте, спогади ефемерні. А одним з найпопулярніших теоретичних

конструктів є колективна пам'ять. Навколо цього поняття серед публічних інтелектуалів відбуваються досить активні дискусії.

Те, що ми називаємо колективною пам'яттю, - насправді не пам'ять, не спогад, а умовність, конвенція, згода: саме це важливо, саме це і є історією про те, як це сталося, з ілюстрацією у вигляді картинки, яка закріплює цю історію у нашій свідомості. Ідеології створюють цілі архіви образів, розміщуючи в них, як в капсули, наше представлення про щось важливе. Не зважаючи на те, що скільки існує дослідників, стільки й дефініцій щодо проблеми історичної пам'яті, ми в даній роботі дотримуватимемося визначення польської соціологині, Барбари Шацької. Вона наголошує, що колективна пам'ять про минуле – це уявлення про минуле власної групи, яке, згідно з відкритими психологами закономірностями, індивіди конструюють із відомостей із різних джерел і потрапляють до них груп різними каналами. Їх розуміють, добирають і перетворюють згідно з власними культурними стандартами та світоглядними переконаннями. Натомість, ці стандарти постають усередині соціуму, тобто спільними зусиллями членів даної спільноти, що призводить до уніфікації соціуму, до уніфікації уявлень про минуле, а відтак дозволяє говорити про колективну пам'ять історії власної групи [27, с. 46].

Ця теоретична парадигма і нашою теоретичною рамкою дослідження.

Щодо методології, якою ми послуговувались в роботі, слід наголосити, що її використання пов'язане із намаганням об'єктивного дослідження та детального аналізу поставленої проблеми.

Передусім, ми послуговувались принципом наукового дослідження джерел, який говорить про те, що дослідження історичного джерела являє собою синтез загальнонаукових та спеціальних історичних методів.

Принцип об'єктивності передбачає пошук об'єктивного змісту джерел і витяг з них достовірних фактів. Абсолютну об'єктивність можна визначити як відтворення об'єкта таким, яким він існує сам по собі, поза та незалежно від людини та її свідомості. Ця умова повністю не піддається реалізації,

оскільки світ завжди відбивається через пізнання суб'єкта і завжди відображується з різним, але неминучим ступенем спотворень і упущень. В історичному пізнанні збільшення об'єктивності ускладнюється, насамперед, тим, що дослідник всі знання про об'єкт дослідження переломлює крізь призму джерел, які несуть відбиток суб'єктивності людей минулого, а також, що не менш важливо – крізь поле власної свідомості та досвіду. Конкретно, принцип об'єктивності вимагає від нас обережного поводження з фактами та феноменами проблеми відображення історії Німеччини, аналіз образів остальгії на основі залучення якнайширшого кола джерел, які в той же час конкретизуються власне речовими, аудіовізуальними джерелами, опрацювання наукового апарату даного дослідження тощо.

Принцип історизму вимагає від розуміння та аналізу історико-політичного та соціально-економічного контексту, в якому формувався феномен остальгії, створювались різні пам'яттєві концепції згадування соціалістичного минулого, та формувались нові комеморативні. Дослідити феномен остальгії, її зміст та форми репрезентації з позицій історизму означає виявити джерела, початок формування, еволюцію, особливості, динаміку і конкретно-історичні умови, в яких це відбувалось та розвивалось.

Використання джерелознавчого підходу дозволило нам провадити повноцінну евристичну і аналітичну діяльність, як то пошук джерел і подальший їхній аналіз. З іншого боку, проблемний підхід передбачає вибірковість і формування цілого ряду критеріїв в процесі відбору та актуалізації джерел, як от відповідність меті і завданням дослідження, накопичення в достатній кількості для проведення фахового аналізу, широке застосування методів інших історичних наук.

Досліджуючи дану тему, ми використовували метод дискурсивного аналізу, який допоміг нам зрозуміти лінгвістично оформлений соціальний простір, тобто визначити бінарність опозицій «вессі-оссі» як «свій-чужий». Це дало нам можливість опрацювання артефактів культурно-соціальних

надбань НДР, проаналізувавши лозунги, художню літературу, реклами, назви вулиць, вивчити торгові марки НДР, які сьогодні продаються.

Метод наративного аналізу дозволив нам уникнути тенденції прочитання наративу тільки заради змісту або як доказ теорії. Спираючись на теоретичні розробки аналізу наративів, коли одні автори переконані, що основу наративу становить сукупність темпоральна упорядкованих пропозицій; інші вважають, що важлива не хронологія, а взаємозв'язок подій; треті стверджують, що цілісність наративу гарантується не часом, а темою, ми узагальнюємо набутий досвід. Наративний аналіз допоміг нам при роботі із аудіовізуальними джерелами та з текстами художньої літератури.

При розв'язанні поставлених завдань використано загальнонаукові й спеціально наукові методи дослідження. Із загальнонаукових методів обрано аналіз, опис, синтез та узагальнення. Це дозволило нам проаналізувати, описати та зробити висновки з досліджуваної проблеми, визначити особливості процесу феномена остальгії, його унікальність та її різницю від ностальгії..

Серед спеціально-історичних методів ми використовували порівняльно-історичний, який дозволив нам дослідити історичну еволюцію східної Німеччини, відмінності життя східних німців від західних тощо. Історико-реконструктивний метод допоміг нам при вивченні та дослідженні коренів остальгії.

Таким чином, наявна теоретико-методологічна база дослідження, використання конкретних наукових методів та принципів при роботі з літературою та джерелами, на нашу думку, є адекватною для вирішення поставлених в роботі завдань, та дає можливість всебічного і неупередженого дослідження феномена остальгії в сучасній Німеччині.

РОЗДІЛ 2

ФЕНОМЕН ОСТАЛЬГІЇ: ІДЕНТИЧНІСТЬ НІМЦІВ ПІСЛЯ ПАДІННЯ БЕРЛІНСЬКОЇ СТІНИ

2.1 Німецьке суспільство після 1989 року: соціально-економічний та політичний контексти.

Падіння Берлінського муру – драматична подія, що переглядалася мільйонами телеглядачів, яка була розповсюджена по шпальтах газет, ще довгий час не зникала з головних стрічок новин. В один момент стіна перетворилася з ненависної споруди, яку боялися, на символ свободи та єднання. 9 листопада 1989 року відбувся переломний момент не тільки в німецькій, але й в світовій історії.

Тому абсолютно логічним нам видається спочатку описати історико-політичний дискурс об'єднання, контекстуально визначити основні економічні передумови та ризики, що вплинули на розвиток нової держави в серці Європи – Федеративної Республіки Німеччини.

Отже, вже через кілька місяців східнонімецький комуністичний режим зазнав краху. В цей час на міжнародній арені провідні країни, які колись розподілили Німеччину на окремі зони впливу, підписують договір «Два плюс чотири» (Федеративна Республіка Німеччини (ФРН), Німецька Демократична Республіка (НДР), США, СРСР, Великобританія, Франція) [15]. Згідно з цим документом, територія майбутньої країни складатиметься з обох частин Німеччини та Західного Берліну, а на момент створення суверенної держави всі права і відповідальність чотирьох держав ліквідовується. Триста сімдесят-тисячне військо службовців – саме з такої кількості має складатися армія ФРН. Нова держава – ФРН, має приєднатися до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї та відмовитися від іншої зброї масового ураження. В документі також йдеться про те, що протягом чотирьох років Радянський Союз має вивести свої війська, а нова країна не повинна висувати ніяких територіальних претензій. В свою чергу, влітку

1990 року західними німцями пропонується об'єднавча опція – стаття 23 Grundgesetz (Основний Закон) в Конституції Федеративної Республіки Німеччини, в якій йшлося про приєднання Східної Німеччини [9].

Німеччина була об'єднана менш ніж через рік 3 жовтня 1990 року. Буквально через одинадцять днів до складу ФРН увійшли п'ять відтворених земель колишньої НДР: Тюрингія, Саксонія-Ангальт, Саксонія, Мекленбург-Передня Померанія та Бранденбург. Також одинадцять регіонів Східного Берліна об'єдналися з федеральною землею Берлін. Так розпочався для західних та східних німців, в першу чергу, спільний політичний процес.

Так, 2 грудня 1990 року близько 17 мільйонів німецьких виборців прийшли на дільниці, щоб обрати новий федеральний парламент. Ця дата є також знаковою, оскільки це були перші загальнонімецькі вибори після закінчення Другої світової війни та утворився перший Бундестаг, до складу якого увійшли представники п'яти нових земель. Загальна кількість депутатів у Бундестазі була збільшена на 144 місця, щоб відобразити приєднання колишніх східнонімецьких територій. Але, за словами дослідниці А. Шрьотер, навіть після перших спільних виборів, між західними та східними німцями спостерігались суттєві відмінності, які, в першу чергу, було видно у їхніх прихильностях до політичних партій [108].

Західні партії все ще могли розраховувати на свої основні виборчі округи в 1990-х, які в основному залишалися лояльними або, якнайбільше, коливались в одному політичному таборі. В свою чергу прихильність східнонімецьких виборців залежала від партій, які обіцяли їм найбільші вигоди, і тому, як правило, частіше східні німці знаходилися в постійному коливанні між партіями, часто – лівого популістського напрямку. Однак, значну перевагу голосів отримала урядова коаліція Християнсько-демократичного союзу (ХДС)/Християнсько-соціального союзу (ХСС) та Вільної Демократичної Партії (ВДП).

Отже, перші вибори відбулися, але була відносно низька явка виборців. Якщо порівнювати вибори в Західній Німеччині 1987 року, явка складала

84,3%, тоді як в 1990 році вона становила 77,8%. Таку тенденцію німці назвали «Politikverdrossenheit» («Втома від політики») [37]. Але стало очевидним, що низька явка була лише початком політичних проблем, оскільки незабаром відбулося зростання політичного екстремізму та гучних скандалів, які заплямовували імідж провідних партій. І, як не дивно, збільшувалася кількість політичної корупції. Так, наприклад, у січні 1993 року міністр економіки Юрген Мьоллеманн від партії ВДП, повинен був подати у відставку, оскільки використовував бланки міністерства аби врегулювати приватні питання свого двоюрідного брата. Ще одним прикладом є випадок, який стався через кілька місяців по тому з головою найбільшої профспілки країни Францем Штайнкюлером. Він мав покинути посаду, коли стало відомо, що отримав великий прибуток від торгівлі акціями, які здійснювалися інсайдерами.

Різні погляди на комунізм накладали відбиток і на відносини західнонімецьких Зелених із Зеленими НДР, які були різкими антикомуністами. Відсутність єдиної позиції привела до того, що західнонімецька партія об'єдналася з східнонімецькими Зеленими і рухом громадянського протесту «Союз 90» тільки у 1993 році, а на виборах у Бундестаг в грудні 1990 року виступала окремо з гаслами «Всі говорять про Німеччину, ми говоримо про погоду», не подолавши п'ятивідсотковий бар'єр. Партія Зелених в своїх програмах не приділяла особливої уваги соціальній сфері [56]. Її представники критикували пропозицію Лівої партії вирівняти розмір пенсійних виплат на заході і сході країни, відзначаючи, що різна система розрахунку пенсій вже призводить до того, що за умови рівної зарплати в нових федеральних землях люди отримують вищу пенсію.

Треба розуміти, що політична культура у Західній та Східній Німеччині після 1990 року ще багато чим відрізнялася. Як правило, східні німці більше цікавилися політикою, ніж західні, але з часом ця тенденція змінилася [85]. Також значна кількість східних німців не приєднувалися до політичних організацій, таких як партії, профспілки чи до громадських організацій. Але

в той же час серед громадян посилювався інтерес до проблеми політичної культури східних німців, пов'язано це з тим, що на території колишньої НДР була висока підтримка правопопулістської партії «Альтернатива для Німеччини» (АдН) та правих протестних рухів [94]. За даними національної програми зі збору даних в Німеччині та соціального моніторингу ALLBUS, східні німці частіше беруть участь в неінституціолізованій політичній діяльності – ходять на демонстрації, беруть участь в дискусійних зборах [53]. Однак вони неактивно представлені в громадських ініціативах і об'єднаннях.

Підтримка демократії в нових і старих федеральних землях хвилеподібно зближується. Незважаючи на існуючий розрив, демократичний устрій на сході в середньому підтримує 2/3 населення, дана тенденція свідчить про достатню популяризацію демократичних цінностей на території колишньої НДР. Той факт, що підтримка східними німцями демократичної системи, закладеної в конституції ФРН, знаходиться на більш низькому рівні в порівнянні з підтримкою демократичних цінностей, означає, що, підтримуючи демократію, західні і східні німці розходяться в тому, як вона повинна бути реалізована на практиці [25].

Ідеальною ж формою демократії на Заході для більшості населення є ліберальна модель при збереженні принципів соціальної держави, на Сході ж – певний синтез соціалізму НДР і західнонімецької демократії. У більшій частині спогадів та інтерв'ю східних німців зазначалося, що вони сподівалися, що після возз'єднання єдина країна перейме чимало соціальних досягнень НДР [7].

Треба зазначити, що найбільшим побоюванням громадськості є велика підтримка правих політичних сил і локалізація правого екстремізму на сході Німеччини. Молодіжний правий рух зародився ще в НДР в 1980-ті рр. як одна з форм опозиції режиму Соціалістичної єдиної партії Німеччини (СЄПН), яка перебувала в конфлікті з іншими. Значно вплинули на нього західнонімецькі праві об'єднання. Сильний сплеск правого екстремізму спостерігався в нових федеральних землях одразу після возз'єднання.

Широкий резонанс мали події 1992 року в місті Росток. За пасивної підтримки населення радикали влаштували масштабний погром збірного пункту для біженців, а потім побудованого ще в НДР гуртожитку для робітників з В'єтнаму. Також, зовсім нещодавно, а саме – в квітні 2015 року, – широкий суспільний резонанс викликали пожежа в гуртожитку для біженців в невеличкому містечку Трегліца (Саксонія-Ангальт), заворушення в серпні 2015 року в таборі для біженців у Гайденау, зіткнення націоналістів з біженцями в вересні 2016 року в місті Бауцен (Саксонія), суд над праворадикальним угрупованням «Фрайталь» навесні 2017 року, виступи правих радикалів в місті Хемніц (Саксонія) влітку 2018 року. Ріст ксенофобії в східних регіонах країни відзначається також у доповіді уряду ФРН, в якій не виключається, що це може призвести до негативних наслідків і для економіки нових земель [5].

Поширення ксенофобії на сході країни являє собою складний процес, в основі якого лежать різні фактори. Одним з них є економічне відставання, що викликає в суспільстві агресію по відношенню до іноземців як до потенційних претендентів на робочі місця. Зокрема, масове безробіття в нових федеральних землях привела до особливо високого прояву правого екстремізму на початку 1990-х рр. - інший фактор пов'язаний з втратою ідентичності та орієнтирів, з якою східні німці зіткнулися в 1989-1990-х рр.. До цієї ж категорії можна віднести відчуття ущемлення. Саме такі настрої породжують диференційні порівняння: «ми» – оссі не такі, як «вони» – вессі. Третім фактором є історичні та культурні особливості східної Німеччини, пов'язані з історією НДР. Режим СЄПН не підтримував ідею різноманітності, діалогу, проявів індивідуальності. Відповідно, у східних німців не сформувалася культура терпимості, плюралізму.

17 січня 1991 року Федеральним канцлером об'єднаної Німеччини обирають Гельмута Коля. Його риторика була доволі оптимістичною щодо майбутнього процвітання п'яти нових федеральних земель. Але реальність була зовсім іншою. До осені 1990 року промислове виробництво впало на

50%, ВВП – на 30%. До 1998 р. ВВП на душу населення у східних провінціях становив 56,1% від показника на заході, тоді як витрати на робочу одиницю були вищими на 124,1%. Причинами цього стало те, що східнонімецька промисловість була спрямована на експорт товарів до комуністичного блоку і практично не мала що запропонувати на світовому ринку. На східнонімецьких фабриках працювала техніка, яка була безнадійно застарілою, так що підвищення заробітної плати не могло компенсуватися підвищенням продуктивності праці. Східна Німеччина не змогла вирішити деякі з цих проблем, як це зробила Польща чи Болгарія із зростанням індексу споживчих цін.

Для розробки політики інтеграції нових земель Соціал-демократична партія Німеччини (СДПН) створила в 1990-х рр. робочу групу «Реконструкція сходу», яка була відтворена в 2002 р в складі фракції у Бундестазі. У 1996 році як майданчик, де представники різних громадських груп могли обговорювати важливі питання розвитку східних земель, був сформований форум «Східна Німеччина соціал-демократів» [84]. У перші роки після возз'єднання соціал-демократи вважали, що для розвитку нових земель необхідно обмежити політику приватизації, яка приводила до того, що майно східної частини Німеччини переходило до власників із західної, відновити і модернізувати промисловість, підтримати малий і середній бізнес, а також забезпечити полегшені умови для збуту продукції східнонімецького виробництва на західному ринку.

Німецькі політики по обидва боки Берлінської стіни завжди добре усвідомлювали, що суперництво між системами на Сході та Заході в основному ведеться на економічному полі бою. Економічний успіх чи невдача, про які звичайні люди судили безпосередньо з точки зору споживання, в першу чергу визначали ступінь законності кожної системи. У той же час дві національні економіки, що вийшли з єдиного економічного простору після Другої світової війни, залишалися взаємопов'язаними протягом усієї ери «розділеної Німеччини». Ці зв'язки виходили далеко за

межі прямих зовнішньоекономічних зв'язків, хоча вони мали більше значення в Німецькій Демократичній Республіці, ніж у Федеративній Республіці Німеччина. Крім того, обидві економіки стикалися з подібними міжсистемними викликами, але їх варіанти вирішення цих питань визначались відповідною системою. Часом вони навіть покладалися на подібні інструменти для вирішення таких проблем. Однак кожна з цих економічних систем охоплювала різні межі політичних дій, і економічні структури, що їх оточували, різнилися між Сходом та Заходом.

Асиметричні та нерівно взаємозалежні відносини між Східною та Західною Німеччиною певною мірою тривали і після 1989 року. Спочатку це, безумовно, стосувалося здатності уряду гарантувати рівень життя на Сході, оскільки уряд за Ганса Модрова розширював імпорт споживчих товарів із Заходу з метою стабілізації ситуації [68]. Крім того, великі соціальні трансфери із Заходу, що розпочалися незабаром після економічного та валютного союзу, також підвищили рівень споживання в нових федеральних землях [62]. Східнонімецький експорт до країн-членів Ради економічної взаємодопомоги (РЕВ) також повинен був тимчасово стабілізуватися за рахунок західнонімецьких субсидій. На той час, коли РЕВ була розпущена в 1991 році, ці показники експорту все ще зменшились майже на шістдесят відсотків. Вже стрімко впавши в другій половині 1990 року, імпорт до нових федеральних земель, що надходив з цього регіону, також становив менше четвертої частини обсягу 1989 року. Східнонімецький експорт до західних країн та Західної Німеччини скоротився приблизно на третину відразу після валютного союзу в середині 1990 року, оскільки конкурентні обмеження, викликані завищеною оцінкою марки НДР, не могли бути компенсовані скороченням витрат у короткостроковій перспективі.

У 1990-х роках німецька зовнішня торгівля все ще відзначалася стійкою європеїзацією, а не глобалізацією як такою, тим більше, що значна частина її експортного потенціалу спочатку була спрямована на постачання нових федеральних земель. Більше того, хоча зростання частки сфери послуг

у зовнішній торгівлі та прямих іноземних інвестиціях пришвидшилося, Німеччина в кінцевому рахунку вважалася країною, в якій інтернаціоналізація сфери послуг була відносно низькою [66]. З інституційної точки зору возз'єднання лише на короткий час посилювало внутрішню спрямованість німецької економіки, чого слід було очікувати від національного ринку, який значно розширився майже за одну ніч. «Бум возз'єднання», який був наслідком високого попиту на сучасні капітальні та споживчі товари в нових землях, який частково фінансувався за рахунок державних трансфертних платежів, виявився величезним стимулом для промисловості Західної Німеччини. Фактично це пом'якшило удар міжнародних економічних спадів, що настали в той час. Але цей бум закінчився у 1992 році, коли західнонімецькі держави занурились у більш тривалу фазу застою. У той же час, геополітичний зсув, викликаний падінням муру, дав західноєвропейському економічному та валютному союзу значний поштовх, який у довгостроковій перспективі приніс користь новим німецьким федеральним землям [113].

Реструктуризація Сходу створила велике навантаження на західнонімецьку економіку та державні бюджети, які на неї покладались. Ці бюджети стартували в хорошій формі, але підсумкові рахунки агентства Treuhand («Агенство довіри»), яке було створене урядом НДР з метою приватизації/реприватизації східнонімецьких підприємств, показали, що приватизація східнонімецької промисловості не принесла до каси федерального уряду близько 600 млрд. марок, як передбачалося, а скоріше призвели до збитків на суму 264 мільярдів [48].

Необхідно розуміти, що зміни у фінансовій, економічній і соціальній сферах почалися ще раніше – з підписання 18 березня 1990 року Договору між НДР та ФРН про створення валютного, економічного і соціального союзу, який набрав чинності 1 липня 1990 року. Підписання даного договору відбувалося в атмосфері завищених очікувань східних німців щодо швидкого підвищення їхнього рівня життя після введення західнонімецької марки. На

підставі договору німецька марка була введена як єдиний законний платіжний засіб на території НДР, функції грошової емісії і політики, спрямованої на підтримку стабільності грошової одиниці, були передані Центральному банку Західної Німеччини. Населення НДР отримало можливість обміняти за курсом 1:1 східнонімецьку валюту на німецькі марки в розмірі від двох тисяч на дитину до шести тисяч на літню людину. Валюта, що перевищує цю суму, обмінювалася за курсом 2:1. Фінансові борги і кредити обмінювалися за курсом 2:1, а контрактні ціни, заробітні плати, пенсії – 1:1 [22]. Дані заходи піддавалися критиці представників експертного співтовариства, які потягли за собою подорожчання в східних землях власного виробництва та здешевлення імпорту. Разом з тим, обмін східної марки за завищеним курсом був обумовлений соціальними проблемами і був логічною спробою зупинити потік переселенців зі сходу на захід. Видається, що дане рішення правлячої коаліції ХДС/ХСС і ВДП також було пов'язано з передвиборчою кампанією, тому що воно збігалось з бажаннями переважної частини населення НДР.

Економічний союз передбачав створення єдиного економічного простору: легалізацію різних видів власності та добросовісної конкуренції, вільне ціноутворення, лібералізацію зовнішньої торгівлі, свободу пересування праці, капіталу, послуг, товарів. Тому, одним із найважливіших кроків до інтеграції нових федеральних земель і їх переходу до ринку, була приватизація державної (народної) власності НДР.

Проте, ані уряд, ані наукові центри Західної Німеччини не мали повного уявлення про економічні проблеми НДР і про реальну вартість її національної власності. На думку першого президента «Відомства з питань опіки над державною власністю» Д. Роведдера, вона повинна була складати 600 млрд. німецьких марок, існували і більш завищені оцінки. Насправді ж реальна отримана сума склала лише близько 1/10 прогнозованого. За 1990-1994 рр., коли існувало дане відомство, в нових землях 3718 східнонімецьких підприємств були ліквідовані, 6546 приватизовані і 1588 реприватизовані

[52]. На сході країни різко зросла частка малих і середніх підприємств. На даний момент відсоток великих підприємств в нових землях значно нижчий, ніж в старих.

Приватизація ж мала значні соціальні наслідки. До короточасних відносилось стрімке зростання безробіття. Довготривале значення мав перехід лідируючих позицій в економіці на сході до західнонімецьких підприємців. У нових федеральних землях нижче і продуктивність праці, яка становить 35 євро на годину, що майже на 30% менше середнього західнонімецького рівня – близько 50 євро на годину. За даними 2019 року, продуктивність праці в нових федеральних землях мінімум на 20% нижча, ніж в старих [98].

Створення валютного, економічного і соціального союзу означало також поширення на територію НДР принципів і законів трудового права ФРН, а також перебудову згідно західнонімецького зразка системи соціального забезпечення.

Зростання заробітних плат, що перевищує продуктивність, на думку ряду дослідників, було основною причиною краху східнонімецької економіки [45]. Воно призвело до підвищення вартості праці, що негативно вплинуло на економіку східних земель та стала неконкурентоспроможною на світовому ринку, а також непривабливою для інвесторів. У серпні 1990 року обсяг промислового виробництва склав половину від серпня 1989 року. Частка східнонімецьких підприємств в збуті найважливіших товарів склала лише 15%. Імпорт в нові землі в серпні-жовтні збільшився на 40,7%, а експорт впав на 15,9%. Зворотною стороною зростання зарплат також стало зростання безробіття. У 1995 році безробіття на сході становила 14,8%, в той час як на заході – 9,1%. Надалі розрив навіть збільшувався, зокрема, в 2005 році він склав 20,6% і 11%, відповідно.

На схід Німеччини також була перенесена існуюча в ФРН система соціального страхування, яка передбачала роздільне надходження грошей до страхових фондів, а також існування великої кількості страхових кас.

Сфера страхування виявилася основним об'єктом вкладення державних коштів в процесі інтеграції нових земель. Перед урядом стояли завдання перебудови системи соціального забезпечення, а також вливання грошей для підтримки рівноваги з соціальною системою західних земель. Ситуація ускладнювалася тим, що існуюча соціальна система вже гальмувала розвиток економіки Німеччини, про що свідчили високий рівень державного боргу і безробіття. Однак спочатку ідея соціального союзу не викликала побоювань, тому що в східній Німеччині після возз'єднання очікувався високий зріст добробуту, за рахунок якого і передбачалося фінансування соціальної сфери.

Доволі важливим та неоднозначним було питання переказу пенсій. Дана проблема врегульовувалася Законами про вирівнювання пенсій від 28 липня 1990 року та про перехід пенсій від 25 липня 1991 року. Пенсії для заходу і сходу країни розраховувалися по-різному. Незважаючи на єдину формулу, для населення старих федеральних земель використовувалася більш висока актуальна вартість пенсійного балу. Однак при розрахунку пенсійних балів щорічний дохід населення нових федеральних земель множився на коефіцієнт, який вираховувався кожного року, який повинен був зменшити різницю в заробітних платах сходу і заходу [31]. Таким чином, виходило, що при рівних заробітних платах житель нових федеральних земель міг отримувати більшу пенсію, ніж житель старих. Одночасно в середньому тривалість праці на сході перевищувала тривалість праці на заході. Відповідно, причина відставання пенсійних виплат на сході країни була пов'язана, в більшості випадків, не з різною системою розрахунку пенсій, а з відносно низькими заробітними платами в колишній НДР і нових федеральних землях.

Таким чином, початкові сподівання Західної Німеччини на швидкий трансфер в нові федеральні землі не тільки політичних інститутів, а й політичної культури зазнали краху. В умовах стабільності в Німеччині та ЄС, розбіжності в політичній культурі між новими і старими федеральними землями не викликають побоювання. Населення нових земель підтримує

демократію як систему, основна відмінність лежить в ідеологічній подачі про ідеальну модель демократії, яка на сході являє собою певний синтез західнонімецької демократії і східнонімецького соціалізму. Невідповідність ідеальної і діючої моделі призводить до меншої задоволеності існуючою системою, тим самим гальмується процес включення в інституалізовану політичну систему.

Також уряду єдиної країни вдалося в короткий період поширити на нові федеральні землі фінансову, економічну і соціальну систему Західної Німеччини. Реформи забезпечили, з одного боку, швидкий перехід до ринку, з іншого боку, створили у частині східних німців враження «продажу їх Батьківщини». Незважаючи на масштабні грошові вливання, нові федеральні землі як і раніше відстають за рівнем ВВП, продуктивності праці, в соціальному забезпеченні і та в плані добробуту населення. Звісно ж, відставання східних земель в неосяжний період буде зберігатися, що обумовлено особливостями економіки нових федеральних земель: переважання на сході дрібних підприємств і філій, менш високий відсоток витрат на наукові дослідження, виїзд фахівців і молодого населення.

2.2 Ідентичність німців та «шлях до остальгії».

Падіння Берлінської стіни та об'єднання Німеччини стало вкрай важливим фактом-свідомством смерті соцтабору та невідворотності демократичних процесів в країнах Центральної Європи. Втім, майже півстоліття німці жили в двох ворогуючих світах – капіталістичному та соціалістичному. Вони народжували дітей, ходили до школи, мали роботу і отримували пенсії, відпочивали, страждали, вірили та любили. Втім відбулись зміни і частина німців перестала бути громадянами НДР та стала громадянами ФРН.

На сьогоднішній день ми можемо спостерігати, що німецька спільнота не є одним цілим. Розділення німецького народу, яке сталося після Другої світової війни істотно вплинуло на розвиток вже сучасної ідентичності

німців. Як зазначає німецький історик Вольфганг Бенц, протягом усього періоду існування двох німецьких держав, котрі відрізнялися докорінно протилежними формами соціально-політичного устрою, німецький народ піддавався цілеспрямованій ідеологічній обробці [37]. Внаслідок певних трансформацій, переорієнтувань в ідеологічному спрямуванні зазнало змін не тільки світосприйняття, але й ідентичність німців.

Очевидно, що паралельне існування двох німецьких держав з діаметрально протилежними політичними системами протягом майже півстоліття призвело до існування різних сімейних моделей, систем цінностей, суспільних норм, культур та мислення, способів проведення вільного часу та трудового етосу. Так, після Потсдамської конференції Німеччина була розділена на чотири окуповані зони: Великобританія – на північному заході, Франція – на південному заході, США – на півдні та Радянський Союз – на сході. Берлін, столиця, розташована на радянській території, також був розділений на чотири окуповані зони. Німеччина втратила територію на схід від річок Одер та Нейс, які потрапили під контроль Польщі. Західна Німеччина, або Федеративна Республіка Німеччина, була офіційно створена в травні 1949 року. Східна Німеччина, або Німецька Демократична Республіка, була створена в жовтні 1949 року. Під впливом радянської зони окупації опинилися такі території: частина Західної Померанії, Мекленбург, Брандербург, Саксонія-Ангальт, Тюрингія та Пруська Саксонія. Населення НДР складало близько 18 млн осіб.

Тому й не дивно, що після об'єднання досі спостерігаються значні відмінності між громадянами вже однієї держави. Так, у 1993 році журнал *Der Spiegel* попросив східних та західних німців написати одне речення, яке вони адресували б одне одному. Вессі писали наступне: «Ти плюєш нам у руки!»; «Ви повинні більше працювати самі»; «Не скаржся так багато; більшості з вас набагато краще, ніж раніше. Не дивіться на речі так вузько...»; «Заткніть рота і працюйте більше»; «Рим також не побудували за день!»; «Більше скромності та вдячності»; «Візьміть нас як свою модель!»;

«Процвітання на Заході не було пов'язано з поворотами великих пальців!». Оссі відповідали наступним чином: «Не завжди думайте про гроші.»; «Вони не будуть приймати поради; всі вони думають, що знають краще. Давайте вирішимо самотійно!»; «Вам не потрібно навчати нас працювати!»; «Візьміть щось із нашого тяж...»; «Об'єднання означає прийняття добра від обох»; «Чому з нами поводяться як з неповнолітніми?»; «Зійди з високого коня!» [77; р. 53].

Дані відповіді свідчать про ступінь взаємної підозри, розчарування та ворожнечі на початку об'єднання. Вони пропонують способи поширення дисгармонії у сфері соціальних відносин, навіть коли коментарі групуються навколо певних тем, таких як робота, гроші та авторитет. Очевидні чіткі поділи ідентичності, обидві групи однозначно використовують «ви» та «ми». Таким чином, вже тут ми можемо спостерігати «іншування», створення ідейного підґрунтя ідентичності, заснованого на принципі бінарної опозиції «свій – чужий».

Ідентичність має важливе значення в Німеччині, оскільки вона явно тематизується в публічному дискурсі [63]. Східнонімецька та західнонімецька категорії формуються в умовах гіркоти та самозахисту. Виникнення категорії оссі вказує на антагонізм щодо німецької ідентичності – над тим, що вважається «німецьким». Така ідентичність німців була мінливою протягом останнього століття або більше, її значення змінювалося, в тому числі, в залежності від політичних режимів. Сьогодні відповідні та перевернуті негативні характеристики оссів та вессів є симптомом повторної уніфікації невдач Німеччини щодо соціальної інтеграції та уніфікації розділеної нації. Подібні суперечки, що кристалізуються навколо них, являють собою «точку, в якій іманентний соціальний антагонізм приймає позитивну форму і виливається на соціальну поверхню» [130].

Про існування двох німецьких суспільств та їх відмінностей свідчать також статистичні дані. Яскравим прикладом цього є різне ставлення німців до віри та релігії. Так, у 2008 році науковці Інституту соціальних наук

Лейбніца GESIS (м. Кельн) проводили загальнонімецьке опитування, яке продемонструвало, що приблизно 73% жителів західної Німеччини є членами однієї з двох найбільших Церков (католицької та євангельської), проте на сході Німеччини частка відвідувачів церкви становить лише 26%. Більше того, відсоток відвідувачів церкви на сході зараз навіть нижчий, ніж у час одразу після возз'єднання (28%) [30]. Ставлення до релігії впливає на світоглядні концепти, які використовуються під час суперечок щодо важливих соціальних питань, наприклад, абортів. 50% жителів колишньої Східної Німеччини вважають, що аборти допустимі, якщо матеріальне становище матері або її сім'ї незадовільне.

Великою різницею між німцями є питання того, що таке родина, яка має бути схема виховання та хто є взірцями для наслідування. Погляди на роль жінки, а також моделі виховання в яслах та садочках, що склались у Східній Німеччині, схоже, відповідають вимогам сучасного ринку праці, на відміну від поглядів багатьох жителів старих федеральних земель. На думку жителів західних федеральних земель, жінці слід займатися домашнім господарством та виховувати дітей на благо своєї сім'ї, а не професійно працювати, й дати змогу чоловікові заробляти на життя родини. Можна сказати, що тут вкорінений старий німецький принцип *Kinder, Kirche, Kuche*. Натомість у Східній Німеччині очевидним залишається редукований вплив марксистсько-комуністичної ідеології, де жінка як «будівниця» родини має активно працювати на благо держави, і відповідно тільки хороша робітниця може виконувати «свої сімейні зобов'язання».

Відмінності в повсякденній родинній культурі, в поведінці породжують відчуття виразності, певної комунікаційної прірви та стереотипів [96]. Такі повсякденні життєві ситуації, в яких виникають подібні відчуття, впливають на стосунки в професійній сфері, а це в свою чергу може впливати на кінцевий результат діяльності.

За словами дослідників, інформацію про ідентичність німців можна отримати, навіть аналізуючи форми спілкування та мову рухів тіла. Так,

наприклад, манери привітання відрізняються на сході та на заході держави. Мешканці колишньої Німецької Демократичної Республіки зазвичай вітають один одного рукоштовпанням, коли зустрічаються щодня. Тим часом на заході рукоштовпання – це форма привітання, яка зарезервована для офіційних випадків. Західні німці вірять, що їхній спосіб привітання свідчить про те, що вони доброзичливі та невимушені, тоді як жителі Східної Німеччини є старомодними, надмірно офіційними та непотрібними нав'язливими [41; s. 35]. Під час коротких розмов західні німці зазвичай в оптимістичній та жартівливій формі говорять про речі, які є несуттєвими з їхньої особистої точки зору, наприклад, про погоду, стан автострад чи політику. У свою чергу, східні німці вважають, що доречно висловлювати критичну думку щодо поточної ситуації під час невеликих розмов.

Такі протилежні моделі спілкування породжують стереотипи щодо обох сторін. У цьому контексті жителі старих федеральних штатів описують себе оптимістами, яскравими та стриманими. У свою чергу, східні інтерпретують західних жителів поверхневими, жорсткими та нещирими, а себе характеризують як доброзичливих та толерантних. Жителі старих федеральних земель охоче вступають у суперечки та викривають розбіжності в різних ситуаціях. Тим часом уникнення конфліктів та підкреслення загальних рис вважається ідеальною поведінкою на сході. Фактично західні німці визначають себе щирими, відкритими та прямими, а східних сусідів сприймають як боягузів, консервативних та кон'юнктурних. У свою чергу, жителі нових федеральних штатів вважають себе лояльними, доброзичливими, корисними та компромісними, у той же час характеризують своїх західних сусідів як агресивних і патерналістських.

Безумовно, одним із середовищ для соціалізації та формування особистості є установи, які надають вищу освіту. Саме в університетах закладається той фундамент ідей, цінностей, понять, думок про розуміння світу та себе в ньому, яким людина може послуговуватися в подальшому житті. Тому й не дивно, що одразу після падіння муру необхідно було

створити спільний загальнонімецький наратив, знайти такі сюжети з історії, які б змогли об'єднати суспільство. В такому випадку, слід було реформувати або ж сконструювати національний освітній простір.

Перші рішення, спрямовані на пристосування східнонімецької системи вищої освіти до західнонімецьких стандартів, були прийняті урядом Лотара де Мезьєра, прем'єр-міністра Східної Німеччини в період з квітня по жовтень 1990 року. У травні цього ж року була створена загальна комісія з питань освіти (Східної та Західної Німеччини), яка здійснювала нагляд за об'єднанням двох систем освіти. Справжня ж трансформація системи вищої освіти розпочалася, коли в п'яти нових федеральних регіонах сформувалися органи місцевого самоврядування. Варто відзначити ініціативу з боку місцевих департаментів освіти, ціллю якої було залучення професорів із Західної Німеччини до новостворених або реструктуризованих університетських кафедр. Їх основні завдання полягали в тому, щоб пристосувати східну систему освіти до західних стандартів, наглядати за інвестиціями та надавати оцінку викладацького складу з точки зору їх незалежності від комуністичної диктатури, академічних досягнень та вивести з дослідницьких та освітніх установ осіб, які співпрацювали з режимом. Внаслідок чого, до 1994 року було ліквідовано понад 13 000 посад в університетах, і ще 20 000 людей (включаючи 5000 професорів) втратили роботу проти своєї волі [101]. Крім того, багато науковців були звільнені, оскільки відділи, в яких вони працювали, були ліквідовані (61% з них були з юридичного, економічного та соціальних факультетів та 23% з філологічних та гуманітарних факультетів). Наслідки заміни академічної еліти помітні й сьогодні.

Попри соціальну та культурну складову ідентичності німців після об'єднання слід також розглянути економічний аспект. Оскільки економічна система, вже єдиної Федеральної Республіки, намагалася стати тим об'єднуючим компонентом двох колишніх республік Німеччини, однак із символічної точки зору вона мала як позитивний, так і негативний ефект.

Величезна фінансова підтримка нових федеральних земель порушила баланс між двома частинами Німеччини щодо темпу модернізації існуючої інфраструктури та побудови нової. Через перерахування коштів дороги, залізниці та телекомунікаційні мережі перебувають у набагато кращому стані на сході, ніж на заході Німеччини. Хоча західна автомагістраль все ще розвинена краще, ніж на сході, все-таки вона вимагає ретельної модернізації в багатьох місцях.

Доволі дражливою темою для західних німців є саме питання фінансування Східної Німеччини. Після двох десятиліть субсидування економіки східних федеральних земель коштами з федерального бюджету, західнонімецька громадськість та політики все частіше виступають проти подальшої фінансової підтримки нових федеральних земель. Це пов'язано з тим, що інфраструктура старих федеральних земель у деяких аспектах перебуває у гіршому стані, і широко розголошуються випадки використання субсидій новими федеральними землями для цілей, відмінних від тих, на які вони були призначені. Політики старих федеральних земель дедалі частіше вимагають, щоб кошти, виділені досі на модернізацію сходу, були перенаправлені на захід Німеччини [129].

Незважаючи на кошти, які нові федеральні землі отримували та отримують досі на економічну реконструкцію, стан економіки та витрати на життя у східній Німеччині все ще суттєво відрізняються від західнонімецьких стандартів.

Слід відзначити, що у початковий період, кошти на модернізацію східнонімецької економіки та інфраструктури надходили від Європейського Союзу, починаючи з 1991 року. Більшість же коштів виділялись і досі виділяються з федерального бюджету в рамках «реконструкції Східної Німеччини» (Aufbau Ost).

В звіті німецького уряду про єдність Німеччини 2010 року зазначається, що перші роки трансформації економіка в нових федеральних державах зростала рівними і навіть вищими темпами. У період з 1990 по 1996

рік ВВП у нових федеральних землях зростав набагато швидше, ніж у старих. Це було головним чином наслідком швидкого розвитку будівельної галузі завдяки субсидіям на модернізацію інфраструктури та податковій пільзі на інвестиції в нерухомість. Як і у випадку зі старими федеральними землями, ключові промислові центри Східної Німеччини розташовані на півдні: у Саксонії, Саксонії-Ангальт та Тюрінгії. Інноваційні центри сонячної, хімічної та енергетичної промисловості розвивалися там з часів возз'єднання, стимулюючи економіку в інших регіонах Східної Німеччини. Їх поява та розвиток стали можливими завдяки субсидіям, виділеним на розвиток інноваційних галузей економіки на сході Німеччини. В даний час південні федеральні землі розвиваються найшвидшими темпами на сході Німеччини. У свою чергу північні федеральні землі, де переважає сільське господарство, а промисловість слабо розвинена, такі як Мекленбург-Передня Померанія та Бранденбург на сході, Шлезвіг-Гольштейн та Бремен на заході, є найбільш біднішими федеральними землями Німеччини.

Модернізація інфраструктури, безумовно, є перевагою, яку отримали східні німці після возз'єднання. За розрахунками Інституту економічних досліджень Галле, 67% від загальної суми коштів, виділених на підтримку економічних перетворень у східних федеральних землях у 1991–2009 роках, було витрачено саме на модернізацію інфраструктури, особливо доріг, а також телекомунікацій та оновлення будівель [71]. Під час возз'єднання, згідно з оцінками, представленими в урядовому звіті, лише 43% доріг на сході Німеччини були придатними для необмеженого використання, а близько 17% залізничної мережі там було пошкоджено. Наразі в нових федеральних землях було реконструйовано або побудовано приблизно 2000 км магістральних доріг та мережі залізниць, на що було виділено майже 30 мільярдів євро.

Західним німцям життя в нових федеральних землях може здатися легшим, оскільки там більше товарів та послуг є дешевшими, ніж на сході. Насправді різниця не така велика, як прийнято вважати: ціни на сході

Німеччини приблизно на 5,6% нижчі, ніж на заході [81; s. 5-6]. Багато послуг та товарів мають подібні ціни. Нерухомість, оренда, курси водіння, тарифи на таксі, послуги майстрів та страхові внески коштують дешевше в східній частині країни.

На перший погляд може здатися, що шалені інвестиції в східну частину Німеччини мали б згуртувати обидві сторони, проте, так звана, грошова реформа 1990 року змусила східних німців зневіритися в західній ідеології та посилила почуття недовіри до правлячої верхівки Федеративної Республіки Німеччини. Так, 7 квітня 1990 р. федеральний канцлер публічно заявив, що німецька марка на території НДР буде введена до 1 липня. Зарплати, пенсії та стипендії повинні були перераховуватися в співвідношенні 1: 1. Перші тижні після грошової реформи більшість східних німців провели в стані бадьорого оптимізму. Тепер вони могли здійснювати ті покупки і подорожі, про які раніше й уявити собі не могли [104]. Проте, після швидкого введення німецької марки, неконкурентоспроможними стали підприємства Східної Німеччини, вони опинилися в надзвичайно скрутному становищі і були змушені почати звільнення співробітників. Внаслідок чого, перші роки після об'єднання держави позначилися масовим безробіттям для східних німців. А для багатьох масове безробіття в свою чергу означало десоціалізацію. Суспільство в НДР було менш диференційованим, ніж в Західній Німеччині і соціальна інтеграція відбувалась через призму праці. Таким чином, залишившись без роботи, з невиправданими сподіваннями, східні німці власну форму ескапізму почали шукати в ностальгії – активізується сум за минулими стабільними часами та за зрозумілими правилами гри.

Треба розуміти, що більшість східних німців вважали нову західну систему і західних людей «холодними та формальними». А західні вбачали в поведінці східних працівників некомпетентність та непрофесіоналізм. І це можна простежити не тільки в певних робочих процесах, але й в культурному просторі.

Безумовно, розглядаючи економічне становище держави, слід звернути увагу на політичний контекст. Важливим є розуміння, що навіть після об'єднання Німеччини склалися різні політичні настрої. Найбільш очевидні відмінності – це рівень громадської підтримки менших партій. Незважаючи на прийняття і задоволення демократії як політичної системи, як ліві, так і праві радикальні партії користуються набагато сильнішою підтримкою у східних федеральних землях, ніж на заході.

Більшість жителів східної частини держави підтримують демократію як політичну систему, але заявляють про своє невдоволення способом її реалізації. Більше людей незадоволені сучасним станом демократії на сході країни, ніж на заході. Однією з ознак цього є набагато вища громадська підтримка як лівих (Ліва партія Німеччини «Ліві»), так і правих радикальних партій (Національно-демократична партія Німеччини (NPD), Німецького народного союзу (DVU)). Економічні, демографічні та соціальні фактори додатково сприяють збільшенню підтримки неонацистських угруповань у найбідніших федеральних землях Німеччини. У свою чергу, неасоційовані радикальні ліві користуються вищою підтримкою в старих федеральних землях.

Характерною рисою політичної системи Німеччини є те, що майже усі основні політичні партії шукають підтримки потенційних виборців на сході Німеччини. Яскравим прикладом є передвиборчі маніфести партій, які мали місце в Бундестазі [57]. В дані документи включали положення, присвячені виключно новим федеральним землям. Ці положення стосувались насамперед економіки, системи заробітної плати, соціального страхування, науки та розвитку сільського господарства. Також кожна парламентська фракція має експерта з питань розвитку Східної Німеччини.

Щодо політичної активності як західних, так і східних німців, то кількість виборців у всіх частинах Німеччини зменшується за останні кілька років. В першу чергу, це стосується участі громадян у виборах до Європарламенту та, меншою мірою, у виборах до місцевих парламентів.

Громадяни Німеччини виявляють найбільший інтерес до виборів у Бундестаг. Зменшення явки – це не стільки ефект невдоволення німецькою політичною системою, скільки наслідок послаблення інтересу до політики серед громадян, постійної індивідуалізації суспільства та змін у сприйнятті політичної діяльності.

По-друге, спостерігається занепад традиційних партійних електоратів у західній частині Німеччини та поступове невміння вести діалог між політичною партією та виборцями.

По-третє, після возз'єднання багато молодих та освічених людей емігрували до Західної Німеччини та за кордон, щоб заробляти гроші. Цей процес у поєднанні з рівнем народжуваності та іноземною імміграцією, є нижчим, ніж у старих федеральних землях. Також це свідчить про демографічну особливість, пояснюється це тим, що старіння східного суспільства відбувається швидше, ніж у західній частині Німеччини.

Переважаючими партіями як до об'єднання так і після, слід вважати християнських демократів та соціал-демократів. ХДС користується найбільшим рівнем громадської підтримки в східних федеральних землях протягом багатьох років, хоча виборці в цій частині Німеччини вважають, що надають мало значення релігії та підкреслюють важливість соціального забезпечення. Такий набір цінностей доволі сильно відрізняється від типових християнських демократичних поглядів і відповідає соціал-демократичним цінностям. Незважаючи на це, ХДС користувався набагато сильнішою громадською підтримкою у Східній Німеччині, ніж СДП, під час перших виборів у возз'єднаній Німеччині в 1990 році до 1998 року. На відміну від нових федеральних земель, електорат на заході Німеччини протягом багатьох років чітко групувався відповідно до поділу суспільства на консервативний та лівий табори. Традиційно робітники голосували за соціал-демократів, тоді як представники середнього класу – за християнських демократів. Ці розділи можна було легко позначити на карті Німеччини. Залежно від соціальної

структури, деякі федеральні держави чітко підтримували один із двох домінуючих політичних варіантів.

Особливістю також є те, що поділ обох частин Німеччини здійснюється через зменшення підтримки найбільших партій, які тим не менш зберігають домінуюче становище порівняно з іншими політичними угрупованнями. На додаток до таких причин, як зниження суспільного інтересу до політики, індивідуалізація та дезінтеграція традиційних професійних та соціальних спільнот, на цей процес вплинули також програми партій, які не реагують на поточні проблеми та потреби виборців.

Найбільші відмінності щодо електорального дизайну можна побачити, що більшою голосів отримують менші політичні партії в обох частинах Німеччини. Ці відмінності виникають внаслідок таких факторів, як несхожість у соціалізації між новими та старими федеральними землями, різного ступеня ототожнення з поточною політикою, схвалення роботи наступних урядів та задоволення рівнем життя.

Той факт, що західнонімецькі політичні партії не мають глибоких коренів у нових федеральних землях, також спричиняє відмінності в політичному ландшафті. Насамперед, більшість з них не змогли охопити велику кількість виборців та створити постійну електоральну базу. Зокрема, це стосується Вільної демократичної партії та Партії зелених [115; s. 214]. В маніфестах цих партій, значна увага приділяється питанням, які стосуються екології, ліберальної економіки чи захисту громадянських прав. І, як правило, вони не відповідають очікуванням жителів нових федеральних земель, які незадоволені своїм рівнем життя та є, або можуть стати, безробітними.

Два найбільші політичні табори – християнські демократи та соціал-демократи, мають значно більше членів у західній Німеччині. Однак відмінності в кількості активістів цих партій на сході та заході Німеччини не є відчутними, як у випадку з Партією зелених та Вільною демократичною партією, близько 80% членів яких походять зі старих федеральних земель. Партія лівих також є другою за популярністю партією після ХДС у нових

федеральних землях. Вона перетворилася на значну політичну силу на сході Німеччини. Ліві також зобов'язані цьому високому рівню популярності головним чином своїми традиціями, що частково сягають часів Німецької Демократичної Республіки. Це також єдина партія, що функціонує як на заході, так і на сході Німеччини. Жителі нових федеральних земель вважають, що вони розуміють їхні потреби і не відкидають своїх досягнень часів до возз'єднання.

Слід відзначити, що найважливішою з організованих радикальних лівих угруповань Німеччини є Ліва партія. Ця партія була створена в 2007 році в результаті злиття прямої спадкоємниці Соціалістичної єдиної партії Німеччини (СЄПН) – Партії демократичного соціалізму (ПДС-PDS) та західнонімецької партії «Робітнича і соціальна справедливість – виборча альтернатива» (WASG). PDS ще до цього займала домінуюче положення на політичній сцені сходу країни, і ця позиція не змінилася після її злиття з WASG. Створення Лівої партії, яка представляє широкий спектр поглядів, призвело до необхідності співпраці з нею та до офіційної підтримки більшості угруповань, що діють у старих федеральних землях (включаючи фракцію Троцькістів та Німецьку комуністичну партію). Більше того, поява серйозної політичної конкуренції спричинила втрату підтримки інших груп та спровокувала суперечки щодо напрямків, в яких повинні розвиватися їхні програми. Внаслідок чого, виникли, навіть, фінансові проблеми, спричинені зменшенням кількості їх членів.

Одним з головних наслідків возз'єднання Німеччини стала передача інституцій, яку деякі політичні експерти назвали «структурною колонізацією» («structural colonisation») [50]. Процес полягав у передачі західнонімецької правової системи, створенні нових установ за зразком тих, що функціонують у старих федеральних землях, та реорганізації адміністрації, судової системи, системи освіти, економічних установ, системи соціального забезпечення та охорони здоров'я, правоохоронних органів та політичних партій.

Це також спричинило ліквідацію установ, які були або неефективними, або не входили до правової системи об'єднаної Німеччини. Інституційне об'єднання також означало заміну персоналу, особливо тих, хто займав керівні посади. Більшість людей, які працювали в східнонімецьких державних установах до жовтня 1990 року, втратили роботу або були понижені в посаді. Їх замінили працівниками, переведеними зі старих федеральних земель. Цей процес був найбільш очевидним у випадку університетських викладачів та персоналу економічних установ та правоохоронних служб.

Таким чином ми бачимо, що питання ідентичності німців не є однозначним і до сих пір залишається суперечливим та дражливим. Так, згідно опитування, яке наводить в своїй роботі німецький публіцист Т. Бруссіг, у 1999 році лише кожний п'ятий міг сказати, що відчуває себе громадянином об'єднаної Німеччини [49]. Крім того, близько двадцяти відсотків східних німців вважали себе жертвами об'єднання. Це свідчить про те, що почуття відчуженості, спричинене складним процесом адаптації до західнонімецької політичної, соціальної та економічної культури, породило набагато сильніше почуття до «східнонімецьких» цінностей та ідей [102; р. 33]. Це відчуття «східності» ще більше посилюється загальною стигматизацією комуністичного минулого Заходом та демонізацією того, що було батьківщиною для 16 мільйонів громадян протягом 40 років [76; р. 161].

Доволі яскравим є коментар німецького історика та соціолога єврейського походження Норберта Еліаса: «Німеччина, хоч і розпалася на дві частини, як здавалось, вважали німці, але це вже зосталося в минулому. Ми просто не можемо зізнатися, що можливе щось інше. Ми не можемо говорити про «НДР» чи західнонімецький народ. Об'єднання Німеччини настане, тому що воно має настати. Нічого істотно (сутнісно) не змінилося. Усе залишилося по-старому. Business as usual» [19; с. 391]. Можна сказати, що криза ідентичності залишається однією з найважчих проблем і досі ще неподоланою. У Західній Німеччині існує лише каркас державної організації;

відтак ще не сказано, що населення цієї держави відчуває себе нацією. Більше того, криза ідентичності прослідковується на міжпоколінньому рівні – між тими, хто ще знав стару Німеччину, і тими, хто знає лише нову Німеччину.

Напевне до найскладніших проблем Федеративної республіки відноситься те, що, як нам видається, всім групам бракує усвідомлення спільності долі. Ця спільність долі західних німців – соціальна даність. Власне, виглядає так, ніби чимало західних німців, марксистів чи немарксистів, серйозно бажають відновити єдність Німеччини в рамках східнонімецької держави і радянського блоку. За твердженням, Н. Еліаса «це лише усвідомлення несподіваної співприналежності, цієї залежності узвичаєного способу життя, власного соціального існування від подальшого існування Федеративної республіки, яке відсутнє в багатьох людей. Назагал люди схильні до того, щоб цю проблему заховати під килим» [19; с. 401].

Не варто забувати і про те, що, як влучно зауважує німецький історик Р. Козеллек, для німецького народу характерна федеративна традиція: «саме федеральні структури нашої історії відрізняють нас від сусідніх країн. З епохи Пізнього Середньовіччя в Німеччині утвердилася федеральна організація. І хоч би з чим доводилося мати справу – німецька історія незмінно розгортається у формі нових федеральних утворень» [10]. Таким чином, не варто відкидати і традиційний для німців «місцевий патріотизм», що виступає гальмуючим чинником для процесу формування етнонаціональної ідентичності німців у межах всієї Німеччини.

Проте, треба пам'ятати, що сьогодні німецьке суспільство є глобалізованим та полікультурним, в якому утворилися інші національні та релігійні спільноти, які не лише відмовляються повторно асимілюватися, але навіть не бажають пристосовуватися. Оскільки, у полікультурному суспільстві більше етнічних груп, відокремлені одна від одної, кожна у своїй фізичній та культурній областях, відповідно рідко контактує. Крок вперед робиться з міжкультурним суспільством, де в реляційному контексті різні

лінгвістичні групи встановлюють постійні діалектичні відносини взаємного збагачення.

2.3 Зародження остальгії як відповідь на уніфікований німецький комеморативний проєкт.

Як ми писали вище, після об'єднання Німеччини, символічна «Берлінська стіна» залишилась жити в публічному, історичному, соціальному, економічному та політичному дискурсах, а також у свідомості вессів та оссів, в їхніх практиках колективного пам'ятування. Це прослідковується не тільки у політичному, економічному житті країни, але й у повсякденній діяльності.

Невиправдані очікування, невирішені проблеми, непочуті бажання, непорозуміння між громадянами однієї держави, невіра в майбутнє – все це підштовхує суспільство «включити режим ностальгування». При таких умовах, люди потребують «теплих» спогадів про те, як раніше було добре чи про те, як мали щось таке, чого зараз вже немає.

У 1990-х роках розпочалася дискусія про те, як необхідно працювати з минулим «другої німецької диктатури». Політика пам'яті, яку ініціювала Західна Німеччина, фокусувалася на спецслужбі Штазі, терорі, жертвах, невдалих спробах втечі до Заходу. Фактично, соціалістичний режим Німецької Демократичної Республіки порівнювали з нацистським режимом. Але, зосередження уваги на політичній системі та політико-державних аспектах, призвело до ігнорування досвіду повсякденного життя в НДР в усьому його різноманітті. Тому багато східних німців почали боятися, що справжній характер їхнього повсякденного досвіду витісняється з власних історичних сторінок. Повідомлення про розкриття злочинів Штазі, корупцію в державі, широко розповсюджені доноси та особисту зраду, блокували будь-яку реальну позитивну ідентифікацію з минулим НДР. Таким чином, у східних німців виникало сильне бажання кинути виклик тим спрощеним зображенням повсякденного життя НДР, які масово тиражувалися західними

ЗМІ і спробувати, «принаймні, відновити ті елементи, котрі були позитивними, але які було одразу скасовано після возз'єднання» [42]. Існує багато факторів та впливів, які ускладнюють складання повної картини. Багато хто вважає, що історія НДР була маргіналізована і не отримала справжнього офіційного визнання.

Неологізм «остальгія» виник завдяки діяльності двох дрезденських акторів Тома Паульса та Уве Штаймле, які так назвали своє телевізійне шоу в 1992 році. Останній випуск, до речі, відбувся 7 жовтня 1996 року в День святкування республіки. Найпоширеніше визначення цієї дефініції трактується як туга по Східній Німеччині. Слово «остальгія» вже навіть включене до корпусу словників з англійської мови. Вважається, що феномен остальгії активізується з 2000-х років, але ми стверджуємо, що так звана туга за НДР розпочалась ще в 1990-х роках після об'єднання Німеччини. Після радикальних змін у суспільства постало питання: «Як далі жити? Що на нас чекає?».

Деякі дослідники, ситуацію об'єднання визначають як процес внутрішньотериторіальної еміграції, адже після возз'єднання східні німці емігрували до нової країни, навіть не покинувши власних домівок. Країна представила їм нову політичну систему, нову освітню систему, нові товари, нові засоби розваг та засобів масової інформації та загальний новий спосіб життя. В результаті східні німці звернулися до своїх споживчих товарів як до способу зберегти ідентичність у своїй новій країні; серед інших засобів збереження культури – тематичні вечірки, ресторани, бари та готелі «Ostalgie» [38].

Виникнення феномену остальгії пояснюється, по-перше, реакцією на розчарування, яку відчували багато східних німців після возз'єднання, коли вони усвідомили високі соціальні та економічні ризики, в прямому сенсі – ціну, яку їм довелося заплатити за об'єднання. По-друге, необхідністю підтвердити східнонімецьку ідентичність на основі певних ідей та цінностей, які могли би зникнути разом з НДР. По-третє, відповіддю на стигматизацію

Східної Німеччини, яка концентрувалася лише на негативних аспектах комуністичного режиму, не приділяючи достатньої уваги повсякденному досвіду громадян.

Як стверджує німецький дослідник Г. Велінг, східні німці відчують себе громадянами другого сорту, вони схильні дистанціюватися від західних німців, виробивши власну окрему ідентичність [125]. Східні німці вбачають рятівне коло в країні, в якій вони не так давно жили. Відбувається процес пошуку тих речей, завдяки яким можна відрізнити «нас» від «них».

Пам'ять про минуле є важливим елементом соціального буття людини, а запит на пам'ятування речей, вироблених в НДР, історій, пов'язаних із повсякденним життям НДР, фільмів НДР, навіть їжа в НДР для сучасних німців стає все популярнішим. Як ми вже зрозуміли, пам'ять про соціалістичне минуле проявляється в багатьох аспектах, починаючи від товарів з емблематикою НДР, і, закінчуючи виходом комп'ютерної гри «Ostalgic» в 2018 році.

Соціологічний інститут «Infratest Dimap» опублікував результати опитування 2009 року, в якому зазначалося, що 40% німців були б не проти ще раз побудувати соціалізм на своїх землях. Показовою є й більш рання статистика: щорічник опитування суспільної думки «Allensbach» в соціологічних опитуваннях жителів НДР, які проводились в березні 1990 року, 32% вважали себе громадянами НДР, хоч, як відомо, на той час НДР вже не існувало. Для громадян колишньої НДР було зрозуміло, що остальгія відіграє значну роль у формуванні їхньої ідентичності, тобто є способом розуміння східної німецькості для себе та для інших.

Сьогодні берлінський туристичний офіс пропагує музей НДР, де «на кухні все ще пахнуть страви, коли повертається час», і сафарі «Трабі», де можна керувати культовими автомобілями з давніх часів.

Проїжджаючи містами Східної Німеччини, до сих пір можна зустріти вулиці Леніна та Вільгельма Піка, в деяких, навіть, зустрічаються бюсти того ж Леніна та Маркса. На німецьких світлофорах знову мерехтять піктограми

«Ampelmann» (східнонімецьких світлофорних чоловічків), які є не лише рідкісними пережитками НДР, прийнятими на Заході, але й зростаючим міжнародним брендом із мережею магазинів від Берліна до Токіо, де японський веб-сайт представляє їх як «символ безпеки перевезень, німецької уніфікації та воскресіння» і продає їх зображення. До 2022 року вони будуть встановлені на всіх пішохідних переходах міста Касселеку. Остальгія є сьогодні матеріалізованим товаром, абсолютно різним – від ламп до локшини. В цьому й головна відмінність між нами та німцями, під час декомунізації важливо не втратити культурний зв'язок із власним минулим.

Сьогодні відстоювання тих чи інших трактувань образу НДР вже стало частиною рутинної громадської політичної дискусії. Кожен її учасник, будь то бундестаг, партія, навколопартійні фонди, інституція, яка займається осмисленням досвіду НДР або об'єднання жертв режиму, пропонує громадянам свій підхід як єдиний вірний. Треба також сказати, що політичні конфлікти не відіграють суттєвої ролі. З сьогоднішньої точки зору, остальгія є важливою, тому що, перше – вона породила дискусію про різні способи проживання соціалістичного життя в НДР. Друге – в об'єднаній Німеччині є частка людей (східні німці), які в культурному та ідеологічному плані відрізняються від усіх німців. Кілька поколінь східних німців є носіями унікального досвіду існування в двох різних системах. З цим досвідом доводиться мати справу і їх нащадкам.

Ми переживаємо нині «посттравматичну епоху», в якій меморіальні практики тісно переплетені з меморіальними теоріями. Для формування історичної пам'яті важливі три обставини: забуття минулого; різні способи тлумачення одних і тих самих фактів і подій; відкриття в минулому тих явищ, інтерес до яких викликаний актуальними проблемами поточного життя.

Якщо ж казати про осмислення досвіду НДР різними поколіннями східних німців, то треба відзначити, що існує невідповідність між публічними спогадами про НДР і особистим досвідом різних груп

східнонімецького населення. Хоч і всі вони жили при одній і тій же диктатурі, повсякденне життя згадують по-різному. Чверть населення, які не приймали режим – ті, хто піддавався переслідуванням, відчували заборони та дефіцит, - пам'ять історію НДР, яка не співпадає з «канонам публічних спогадів більшості східних німців» [115]. Зовсім інше ставлення у тієї частини населення, якій жилося відносно комфортно. І ще чверть – це прибічники соціалізму, які взагалі не примають канон публічних спогадів. І тому можна виділити дві тенденції. Перша полягає в тому, що старше покоління дуже емоційно і рішуче суперечить критичному погляду на історію НДР та на оцінки щодо їхнього минулого життя. Друга в тому, що середнє і особливо молодше покоління, не ставлять під сумнів свої особисті спогади, навіть в тому випадку, якщо вони позитивні.

Таким чином, у психологічному плані ностальгічні переживання відіграють важливу роль, оскільки вони підтримують ідентичність людини, структурують її життя, наповнюють сенсами і змістом, що тотожне переживанню щастя [110].

Слід зауважити, що різні верстви східнонімецького населення, які колись жили в іншій країні, сприймають остальгію неоднаково. Деяким громадянам симпатизує соціалізм, і вони позитивно ставляться до низького рівня безробіття, до, так званої, рівності та до централізованої влади, що характеризувало НДР. Інші перебували в стресовій ситуації – під постійним контролем й доганою з боку держави та її таємної поліції Штазі. Більшість просто були громадянами, які, в першу чергу, думали про те, як вирішити власні повсякденні питання. Ось чому, дискурс пам'яті Німецької Демократичної Республіки розділений між ностальгією за предметами побуту та травматичними спогадами про НДР як соціалістичну диктатуру [109; p.165].

Оскільки не існує уніфікованого офіційного визнання історії НДР, люди часто покладаються на ностальгічні спогади як спосіб згадати минуле і не почуватися забутими [44; p. 137]. Тобто ностальгія в цьому випадку, нам

видається рятівною можливістю в ситуації екзистенційної кризи. Значною мірою, остальгія впливає не лише на східних німців, але й на західних. Для деяких весів це явище є доволі інтерактивним. Ностальгічні за своїм стилем речі є новинкою для них. Значною мірою, остальгія впливає на інтеграційний процес двох частин Німеччини – Сходу та Заходу. Адже, сучасні домінуючі партії застосовують той політичний курс, який відповідатиме загальному дискурсу медіа, сучасним культурним запитам та громадській думці.

Важливо розуміти, що остальгія – це процес переосмислення спільного/розділеного минулого, внаслідок чого, відбулося ствердження оригінальної ідентичності, яка відновила іміджевий простір, що складається зі старого східно-німецького уявного, змішаного з надіями та розчаруваннями західного заможного суспільства [100].

Більше того, завдяки комодифікації та новим формам репрезентативності, остальгія стала важливим елементом у великому масштабному проекті німецької політики пам'яті. Це визнання часто виявляється у рішучому неприйнятті цього терміну, або в кращому випадку як неадекватному, не в повні здатному описати історико-комеморативну ситуацію. В гіршому ж – як поняттю ворожому, яка виникло як відповідь на запит певних спільнот щодо надання «справедливого» рівного статусу практикам пам'ятування досвіду життя в НДР. Підростаюче покоління – нібито бенефіціари приватних музеїв, освітніх проектів, спеціалізованих магазинів, схоже, погоджується із цим.

Отже, сьогодні відстоювання/ формування певних траєкторій пам'яті про життя в НДР, створення образу НДР вже стало частиною рутинної громадської суспільно-політичної дискусії. Кожен її учасник, чи то представник бундестагу, партії, навколопартійного фонду, інституції, що займається осмисленням досвіду НДР або об'єднання жертв режиму, пропонує громадянам свій підхід як єдиний вірний. Слід також наголосити на тому, що політичні конфлікти не відіграють суттєвої ролі у вирішенні цього питання. В контексті нашого магістерського дослідження, остальгія є

важливим феноменом, тому що, по-перше, вона «народила» дискусію про різні способи проживання в соціалізмі, про різні емоційні досвіди пам'ятування минулого, про державу як таку. По-друге – в об'єданій Німеччині є частка людей, які в культурному та ідеологічному плані інакше. Кілька поколінь німців є носіями унікального досвіду існування двох різних систем одночасно в рамках однієї нації. З цим досвідом доводиться мати справу і їх нащадкам, і нам, як дослідникам.

РОЗДІЛ 3

ПРАКТИЧНИЙ ВИМІР ОСТАЛЬГІЇ ЯК ПРОЄКТУ ПАМ'ЯТУВАННЯ НІМЕЦЬКОГО СОЦІАЛІСТИЧНОГО МИНУЛОГО

3.1 Місця пам'яті остальгії.

Задачею меморіальних місць у просторі та часі є повернення тих або інших подій минулого в теперішній час. Подібне осучаснення минулого відбувається в конкретній просторовій локалізації за рахунок «стійких форм збереження», а в часі – за рахунок «стійких форм повторення» [88; s. 113]. Обидві базові форми яскраво доповнюють одна одну, саме тому колективна та культурна пам'ять можуть з покоління у покоління слугувати предметом індивідуального переживання та спогадів.

На думку багатьох дослідників, які займаються вивченням історичної пам'яті, люди фіксують особисті спогади не тільки в знаках або предметах, але й шляхом створення/відтворення/«оживлення» конкретних місць: частина урбаністичного простору, певний ландшафт, подвір'я, житловий будинок, площа тощо. Так, відомий французький історик, автор концепції «місць пам'яті» П'єр Нора вважає, що інтерес до місць пам'яті, де пам'ять кристалізується і знаходить свій притулок, пов'язаний саме з якимось особливим моментом нашої історії, в якому актуалізуються емоції. Це поворотний пункт, коли усвідомлення розриву з минулим зливається з відчуттям розірваної пам'яті, але в цьому розриві зберігається ще достатньо пам'яті для того, щоб могла бути поставлена проблема її відновлення, або опредмечення [95; p. 12]. Почуття безперервності знаходить свій притулок в місцях пам'яті, стверджує П. Нора. Численні місця пам'яті (*lieux de memoire*) існують тому, що більше немає пам'яті соціальних груп. На відміну від всіх історичних об'єктів, місця пам'яті не мають референції в реальності. Місце пам'яті – це подвійне місце, яке, з одного боку, закрите в собі самому, замкнуте в своїй ідентичності і зібране своїм ім'ям, але одночасно – постійно відкрите для розширення своїх значень [18].

Місце, на відміну від простору, пов'язується із людськими долями, переживаннями, спогадами, що частково проектується на нього за допомогою пам'ятників [92]. На думку німецької історикині Аллейди Ассман, поняття простору містить в собі потенціал планування, який орієнтований на майбутнє; поняття місця несе в собі знання, які стосуються минулого [1; с. 238].

В результаті возз'єднання Німеччини, національні меморіали НДР були «десоціалізовані», їх статут було змінено. На основі прийнятої у 2000 році концепції відносно федеральних меморіалів, пам'ятники НДР були включенні до складу базових установ культури ФРН, разом із театрами, народними університетами та музеями. Колишній Центральний інститут збереження пам'яток НДР було розпущено. Відповідно до вищезазначеного конституційного регулювання, усі німецькі федеральні землі повинні мати власні закони про охорону пам'яток та враховувати регіональні особливості: нормативні акти, компетентність відповідних органів влади тощо.

В кожній федеральній землі є відповідальні за культуру та мистецтво міністерства, яким підпорядковуються так звані Державні бюро охорони природи, які, в свою чергу, відповідають за збереження історичних пам'яток та об'єктів, а також за парки та археологічні пам'ятки на регіональному рівні. Їх основними завданнями є перелік та дослідження цих пам'яток, надання експертного висновку з питань консервації та реставрації, підготовка документації та розподіл державних субсидій. Державні бюро охорони працюють спільно з місцевими відділами охорони районів та великих міст.

Доволі цікавою є установа фонду «Саксонські меморіали». Центр виник в 1990-ті роки, спочатку як відділення «Дослідження питань Опору» Інституту дослідження тоталітаризму імені Ханни Арендт при Дрезденському технічному університеті, а потім як «Центр документації історії Опору і репресій в націонал-соціалістичній Німеччині, радянській зоні окупації та НДР». Науково-дослідна установа має на меті збереження пам'яті про жертв політичної диктатури. Дослідження науковців цієї організації не

обмежуються тільки територією Саксонії, проте, їхні отримані результати використовуються, в першу чергу, в роботі меморіальних комплексів саме цієї землі. Важлива частина діяльності – проведення системної інформаційної кампанії, змістом якої є розповіді про людей, які стали жертвами режиму.

Загалом у Німеччині налічується близько одного мільйона історичних пам'яток, серед них близько ста тисяч об'єктів у Баварії та Саксонії, найменша кількість – у містах Бремен, Гамбург та Берлін. Окрім державних субсидій на збереження пам'ятників, що надається шістнадцятьма землями, в більшості випадків збереження історичного спадку підтримується федеральним урядом.

Протягом останніх 10 років Німецький фонд збереження пам'яток підтримував велику кількість окремих історичних об'єктів у Німеччині, зосереджуючи, однак, свою увагу, переважно, на пам'ятках, розташованих в східній частині Німеччині. Найбільший приватний фонд для збереження пам'яток – Фонд Мессершмітта в Мюнхені, що сприяє не лише збереженню окремих місць пам'яті у Баварії, але й в Бранденбурзі та Саксонії.

Дослідники місць пам'яті та історичних пам'яток на території НДР, всі історичні об'єкти умовно поділяють на п'ять категорій. Перша категорія складається з пам'ятників жертвам нацизму та комуністичного руху опору, в яких жертви були представлені як активні, а не пасивні – їхній опір, а не страждання, стали центром уваги. Меморіал Бухенвальда Фріца Кремера є одним з найвідоміших прикладів цієї категорії.

Другу групу представляють радянські меморіали (Ehrenmäler (Еренмалер), здебільшого споруджені за часів радянської окупації і які пов'язані із увічненням пам'яті загиблих під час другої світової війни. Вони, як правило, споруджені на місцях братських могил. Такі меморіали створені для героїзації перемоги Радянського Союзу і, як правило, були однотипними – чи це зображення солдатів Червоної армії (наприклад, пам'ятник у місті Трепт), чи «класичне» розміщення танків Т-34 на постаментах (наприклад, у центральному районі Берліна Тіргартен) [91; р. 128].

До третьої категорії належать пам'ятники, що були встановлені по всій НДР соціалістичним героям та «мученикам», а також ідеологічним батькам комунізму, зокрема – Леніну, Марксу та Тельману.

Четверта група – це переважно барельєфи та пам'ятні дошки які були встановлені по всій східній частині Німеччини на згадку про революційні події 1848 року та 1918 років. Так, поруч із Рейхстагом було встановлено два барельєфи на північній стороні будівлі Neuer Marstall у 1988 році, присвячених сімдесятій річниці листопадової революції 1918 р. На одному з барельєфів зображено Карла Лібкнехта, який проголошує соціалістичну республіку. До цієї групи також відносяться меморіали, що пов'язані з розповсюдженням соціалізму по всьому світі. Прикладом є Spanienkämpfer-Denkmal (Пам'ятник бійцям громадянської війни в Іспанії) у Берліні або пам'ятники, присвячені дружбі з іншими соціалістичними країнами.

П'ята категорія складається із пам'ятників та барельєфів, присвячених календарним подіям, або «картинам» колективного трудового життя у НДР. Більшість з них було встановлено, переважно у 1960-х роках. До таких належать Aufbauhelfer (меморіал робітників, які брали участь у «будівництві соціалізму» - дві такі статуї німецького скульптора Фріца Кремера досі стоять навпроти Червоної ратуші в Берліні) та Betriebskampfgruppen (бойові групи) [59; р. 192]. Часто такі пам'ятники зображують заводського робітника, фермера, або техника-інженера. Настінний розпис художника Макса Лінгнера на будинку Федерального міністерства фінансів та фриз живописця Вальтера Вомацка на Домі учителя біля Александерплац сьогодні є яскравими прикладами такого соціалістичного реалізму.

Соціалістична єдина партія Німеччини робила спробу «залити соціалістичну комунікативну пам'ять каменем та гранітом, намагаючись прищепити молодим поколінням почуття вірності соціалістичній та антинацистській справі» [111]. Починаючи з середини 1960-х років, соціалістичний комеморативний проєкт включав в себе багато напрямків, починаючи від формування ідеї майбутнього соціалізму, що спиралась на

героїчне минуле, закінчуючи створенням образу НДР як невідворотнього і «природнього» результату прогресу німецької історії.

Наприкінці ХХ століття НДР вже не існувало, її режим було визнано диктаторським, втім виникає питання «пропрацювання минулого», а саме – чому зберігаються тогочасні історичні пам'ятники, чому актуалізується ндрівський дискурс та відбувається повернення соціалістичних героїв?

На нашу думку, після 1989 року соціалістичні меморіали були вже не просто спорудами, які репрезентували про радянську ідеологію, а стали місцями народного самовираження, а отже – місцями пам'яті. Оссі частково вбачають в пам'ятниках, що залишились у східній Німеччині «матеріальних свідків» минулого.

Слід зазначити, що комеморативні практики щодо життя та історії східної Німеччини посідають центральне місце у формуванні колективної німецької ідентичності та колективних спогадів, особливо у світлі двох німецьких диктатур ХХ століття [34; р. 223]. Втім, дослідники тільки почали активно займатися питанням місця соціалістичної спадщини в загальнонімецькому меморативному ландшафті.

Очевидним є те, що найпопулярнішим місцем пам'яті є Берлінська стіна. Через десять років після та падіння муру, залишки самої стіни як споруди були незахищені ані законодавчо, ані від розкрадання пересічними громадянами та туристами. Більше того – ділянки навколо самої стіни давно стали не місцями пам'яті, а «привабливою землею» для інвесторів. Це, в свою чергу, є чи не найбільшою загрозою для збереження залишків муру.

З одного боку, стіна, а також сторожові вежі – зруйновані, частково – переміщені, з іншого – історична земля, яка нікому не належить та «смуга смерті» стають невпізнаними через нові будівлі поруч, а значить втрачають свою комунікативну та референтну значущість і, відповідно – втрачають статус пам'ятки про минуле, оскільки змінено і ландшафт, і саму частину урбаністичного простору.

Незважаючи на те, що залишки Берлінської стіни на національному і навіть на міжнародному рівнях розглядаються як важливий «свідок» поділу Німеччини на дві різні країни, на даний момент не існує спеціальної програми для збереження та ремонту ще існуючих частин стіни, або, навіть, для ремонту та публічного використання (музеїфікації) колишніх сторожових веж. Федеральний уряд та муніципалітет Берліну повинні дати хороший приклад власникам приватних пам'ятників, ініціюючи заходи з охорони державних колишніх прикордонних об'єктів, які класифікуються як пам'ятники новітньої історії Німеччини.

Офіційно Берлінська стіна пала тридцять років тому. Вона була частково демонтована, частково розібрана на сувеніри, запасів яких в сувенірних лавках Берліна вистачить мінімум ще на тридцять років, стверджують дослідники. Декотрі маленькі шматки стіни залишилися на своєму місці як пам'ятники нещодавньої історії. Але тридцять років, схоже, виявилися занадто коротким терміном для того, щоб дві половини розділеної Німеччини стали єдиним цілим, але достатнім періодом для активного розвитку почуття ностальгії за минулими роками та минулими державами. А головним місцями – збирачами соціалістичних матеріальних носіїв пам'яті стали музеї.

Майже через двадцять років після возз'єднання створено понад тридцять приватних музеїв історії НДР різної якості, присвячених предметам повсякденного соціалістичного життя. Також існують музеї, котрі фінансуються з державного фонду. Більшість музеїв стверджують, що їхнє головне завдання – показати життя таким, яким воно було насправді, бути місцем освіти для молодих людей, аби ті мали уявлення про НДР, місцем «повернення в молодість», місцем, де минуле оживає, адже «музей пробуджує спогади про дитинство».

Серед перших із цих музеїв було створено «Відкрите Депо», яке перетворилося на Документаційний центр повсякденної культури НДР в Айзенгюттенштадті. Більш типовим для десятків приватних музеїв є «Музей

НДР Пірна», де засновник Конні Каден розпочав колекціонування монет у 1993 році і через кілька років зрозумів, що його маленька квартира нагадує музей – скрізь стояли радіостанції, іграшки та медалі, шафи були завалені книгами НДР, а на стінах у коридорі та на кухні висіли прапори НДР та піонерські галстуки [80]. У 2004 році він відкрив музей, який сьогодні займає дві тисячі квадратних метрів у колишній військовій казармі.

Необхідно зазначити, що музеї є досить затребуваними та мають певний успіх. Очевидно, що і за фондами, і за змістом, і за розміщенням вони абсолютно різні. Є такі, що уміщаються в одній кімнаті, а є музеї, які мають власні великі кількоповерхові простори і вписані в обов'язкові туристичні маршрути конкретних міст.

Наприклад, за даними сайту музеїв НДР, щороку більше ніж сто двадцять тисяч відвідувачів шукають відтворений стоматологічний кабінет, шкільну кімнату та кухню в Апольді, а понад п'ятдесят тисяч туристів щороку відвідують «Музей подорожей у часі» у Радебойлі поблизу Дрездена [112].

Приватні музеї здебільшого відповідають сучасним вимогам, в них акцент робиться на інтерактивності та імерсивності, найбільш показовим в цьому сенсі є Берлінський музей НДР з його девізом: «Історія, якої можна торкнутися». Цей музей є одним із найпопулярніших для відвідування колишньої соціалістичної країни. Данна установа відкрилася у 2006 році, її основною метою є вивчення побуту та повсякденної культури колишньої Східної Німеччини. Інтерактивна виставка не є закритою вітринним склом, відвідувачам музею пропонується пряма взаємодія з експонатами: їх можна торкатися, пробувати працювати із ними. Більшість таких експонатів цього музею зібрані з приватних домогосподарств. Житловий масив розділяє виставку на тематичні напрямки, які включають «дефіцит», «школу», «молодіжну культуру» та «дозвілля». Є також шухляди та шафи, які можна відкрити, і всередині них відвідувачі знайдуть предмети повсякденного користування та документи. Також в музеї можна посидіти за кермом

автомобіля «Трабант», або переглянути телевізійні новини у типовій вітальні НДР. У 2010 році виставка була розширена за допомогою нового напрямку, присвяченого темі «Державно-політична партія». За допомоги мультимедійної таблиці можна отримувати інформацію про організацію СЄПН у цікавій та доступній формі.

Майже всі подібні музеї зосереджують свою увагу на кількості експонатів: у кімнатах багато радіостанцій, годинників, колясок або полиці, наповнені різними товарами та продуктами відомих тогочасних магазинів Konsum, що передають відчуття масштабу та повноти, на відміну від розуміння НДР як невеликої держави, синонімом якої були слова «дефіцит» та «диктатура».

У даному параграфі особливу увагу слід приділити хвилі демонтажів та пошкоджень пам'ятників Володимиру Леніну – так званому німецькому «ленінопаду». На початку 1990-х років відбулася найбільша кількість рішень муніципалітетів про знесення монументів Леніну, таким чином влада прагнула позначити початок нової ери.

Дві події 1991 року сприяли закликам до знесення, особливо в Берліні. У червні було прийнято рішення повернути столицю Німеччини до Берліна, тим самим підвищивши символічний статус міста. По-друге, руйнування соціалістичних пам'яток, широкомасштабне висвітлення цього процесу в медіа, нагадувало лідерам Берліна про їх особливий статус. Дії різних політичних організацій в Берліні були неузгодженими у перші роки, однак, лише у березні 1992 року була сформована комісія з різних представників, яка займалась питаннями збереження/знищення історичних пам'яток міста. Найгучнішим пам'ятником, що впав у Берліні в ці роки, був постамент Леніну у Фрідріхсхайні, який відкрили 19 квітня 1970 року, один із найбільших по всій Німеччині [55; р. 54]. Дана споруда була спроектована радянським скульптором Миколою Томським та виготовлена із українського червоного граніту. Її розміри сягали дев'ятнадцяти метрів. За демонтаж виступали представники ХДС та більшість фракції СДПН. Вони вважали, що

знищення пам'ятника Леніну є необхідним символічним актом «подолання» соціалістичного минулого.

«Комісія з питань роботи із післявоєнними політичними монументами в колишньому Східному Берліні» офіційно створена 27 березня 1992 року. Основним завданням було документувати всі архітектурні ансамблі, скульптури, статуї, бюсти та меморіали, а також визначати критерії їх оцінки та розробляти «початкової загальної концепції поводження з політичними пам'ятниками» [83; р. 2]. Члени цієї комісії були зі сходу так заходу, в основному – це художники, архітектори та архіві працівники.

Дискусії у Берліні неминуче вплинули на процес прийняття рішень в інших містах Східної Німеччини, і падіння берлінського Леніна стало попередником демонтажу в інших містах, таких як Айсleben та Дрезден.

В інших частинах Східної Німеччини також створювалися різні департаменти для історичної переоцінки пам'ятників Леніну. Наприклад, Айсleben і Потсдам були свідками дебатів щодо відновлення своїх колишніх пам'ятників Леніну відповідно у 2003 і 2006 роках, а міська рада Шверіна у 2007 році проголосувала за збереження меморіалу Леніну, додавши до нього інформаційну панель, в якій розповідається про історію пам'ятника та, що особливо важливо – про злочину діяльність Леніна [54]. Цікаво, що ці та інші монументи Леніну стали предметом кількох публікацій, веб-сайтів та документальних проєктів, знову ж таки з метою документування історії [111]. Так, пам'ятник у Дрездені, який був знесений у 1992 році, став особливо інноваційним «поверненням» у 2004 році, в якому художник Рудольф Герц виставив бюст Леніна, разом із двома анонімними робітниками, на відкритій вантажівці [72]. Провокаційна інсталяція трьох фігур, прив'язаних до вантажівки важкими мотузками, викликала спогади про соціалізм як нещодавню реальність, та дискусію щодо його ікон серед тих, хто проходив повз інсталяцію. Таким чином цей перформативний акт в Дрездені започаткував діалог щодо практик комеморації та меморіальної політики, зокрема історії НДР.

Масштабними та значеннєвими були пам'ятники, присвячені Карлу Марксу. Так, постамент у Хемніці, художником якого був радянський скульптор Лев Кербель, являє собою величезну стилізовану голову Карла Маркса. Скульптура разом з п'єдесталом висотою понад 13 метрів: гранітний п'єдестал - 6 м, бронзова голова Маркса - 7,1 м. Цей пам'ятник «голови Маркса» є другим за величиною такий пам'ятник у світі. Пам'ятник був розташований таким чином, щоб стояти в центрі нового урбаністичного простору та мав, окрім іншого, за задумом архітекторів міста, виконувати функцію «головного місця зустрічей», місцем проведення офіційних парадів та демонстрацій тощо. Доля цього меморіалу після 1989 року тісно пов'язана з повоєнною історією Хемніца та місцевою відданістю його жителів. Будучи значним промисловим містом, воно зазнало значних руйнувань під час Другої світової війни і було відновлене за часів НДР як сучасне соціалістичне місто з широкими вулицями та проспектами, великими житловими блоками та великими площами з парками у внутрішній частині міста.

Стоячи перед будівлею, де розмішувались окружна адміністрація СЕПН та районна рада, пам'ятник було видно звідусіль і незабаром він перетворився на символ міста, отримавши прізвисько «Нішель», що походить від саксонського діалекту – «голова». Його розташування також породило жарти типу «Голова Маркса має обертатися, оскільки закони приймаються за його спиною» [70; р. 9].

Слід зазначити, що після об'єднання позиція щодо знесення даного меморіалу не була настільки радикальною у порівнянні з іншими соціалістичними місцями пам'яті таких масштабів. З одного боку, Карл Маркс видався не настільки незручним для образу міста, з іншого – місцеве населення першочергово вирішувало інші проблеми, зокрема соціального, економічного та інфраструктурного характеру.

Згодом, до середини та кінця 1990-х років пам'ятник Марксу знову став головним центральним місцем, втім й досі багато людей піддають його критиці.

Також слід наголосити, що невід'ємною частиною інституціоналізації меморіальних проєктів, пов'язаних із історією НДР, є федеральний фонд дослідження диктатури СЄПН. Даний фонд був створений у 1998 році німецьким Бундестагом. Відповідно до спеціального закону, Фонд займається осмисленням тиранії, диктатур, тоталітаризму та державного свавілля. Фонд створений з метою сприяння всебічному аналізу і фундаментальному осмисленню причин, історії та наслідків комуністичної диктатури в радянській зоні окупації, а також у країнах Східної Європи. Крім того, його метою є зміцнення та розвиток суспільного консенсусу з питань протидії тоталітаризму, підтримки демократії та єдності Німеччини. Фонд співпрацює із організаціями та установами в Німеччині та інших країнах, веде активну діяльність на міжнародній арені під девізом: «пам'ять як завдання». Він виступає за права жертв політичного переслідування і свавілля, вносить вклад в збереження живої пам'яті про протиправні дії комуністичного режиму і про тих, хто постраждав від цих дій.

Крім того, Фонд є найважливішим фінансовим донором, що сприяє процесам осмислення минулого на регіональному та місцевому рівні, фінансує зі свого бюджету невеликі локальні меморативні проєкти. З 1998-го по 2015-ий роки Фонд підтримав близько трьох тисяч таких проєктів і витратив на них близько сорока одного мільйона євро. Дана установа посприяла створенню документальних фільмів і виставок, написанню та виданню монографій і дисертацій, відкриттю архівів і проведенню конференцій та семінарів, виданню навчальних посібників, розвитку меморіальних комплексів, музеїв й просвітницьких проєктів в Інтернеті, а також підтримав роботу неурядових громадських об'єднань жертв диктатури.

Отже, меморіальний пейзаж східної Німеччини набув швидких змін після розпаду НДР. Хоча перші роки частіше відзначалися руйнуванням соціалістичних монументів, і більшість нових меморіалів були побудовані через десятки років після падіння Берлінської стіни, зразки пам'ятування залишаються складними. Хоча багато інших соціалістичних пам'яток,

наприклад, стали сприйматися як історичні джерела, інші продовжують викликати бурхливі дискусії. На відміну від таких пам'яток, меморіальні комплекси, монументи, місця пам'яті, присвячені революції 1989 року, які прикрашали німецькі міста з кінця 1990-х років, не перебували в ситуації «меморіального конфлікту», на відміну від двох інших національних меморіальних проєктів німецької історії XX століття – нацистського та ндрівського. Таким чином, спорудження меморіальних проєктів та інші комеморативні практики часто менш пов'язані з предметом пам'яті, ніж із тим, як ставляться до меморіалів у політичному, історичному та географічному контекстах. Якщо піддатись цій лозіці, можна зрозуміти не тільки роль, яку відіграють пам'ятники у меморативному ландшафті, але й значення цих пам'ятників як комунікативних структур, що допомагають громадам пройти через власне минуле та спробувати налагодити діалог.

Тематичні дослідження також свідчать про низку всеохоплюючих тенденцій у меморіалізації НДР. Вони характеризуються, по-перше, збереженням меморіальних структур колишньої соціалістичної держави, по-друге, виникненням окремих тем у дослідженні меморіалізації НДР після 1989 року. Вкрай важливим є взаємозв'язок між тематичними дослідженнями, їх «переплетення» з іншими меморіальними традиціями. Це демонструє меморіальний динамізм, який виводить нас за межі уявлення про конкретний меморіал як палімпсест пам'яті і вказує на важливість діалогізму як в діахронічній, так і в синхронній перспективах.

Хоча в епоху після об'єднання Німеччини відбулися численні зміни в комеморативних практиках, варто задуматися про перехід від соціалістичного до постсоціалістичного меморативного періоду.

Роль окремих людей або окремих груп інтересів також має важливе значення для ініціювання та розвитку меморіальних проєктів. В НДР незмінно СЕПН та її провідні діячі публічно стимулювали проєкти та організовували заходи ідеологічного спрямування навколо меморіальних споруд. Сьогодні деякі партії або окремі публічні особи можуть підтримати

різні комеморативні проєкти. До таких осіб належать Лотар Ем, Рудольф Еверс та Вольфганг Закс – вони підтримують розвиток різних пам'яток на тему «Повернення», а також Ріта Людтке (Fünfeichen) та Олександра Хільдебрандт, які були спонсорами «Меморіал Свободи» у Берліні. Усіх цих осіб об'єднує бажання зберегти живу пам'ять шляхом збереження розголосу стосовно того або іншого місця пам'яті, присвяченого історії колишньої Німецької Демократичної Республіки, чи то шляхом встановлення нових меморіальних елементів, чи то шляхом сприяння дискусіям у навчальних закладах, в молодіжних громадських організаціях. Це бажання можна пояснити тим, що більшість таких активістів належать до покоління, яке прожило значну частину свого життя в умовах соціалізму та пережило його повалення у 1989 році.

Очевидним є те, що, незважаючи на загибель НДР, її символічна присутність, все ж, залишається видимою частиною меморіального ландшафту сучасної Німеччини вже протягом десятиліть. Так, у двадцяту річницю падіння Берлінської стіни, коли пам'ятник «Свободи та єдності Берліна» все ще викликав суперечливі дискусії, було висловлено заклик до появи нового центрального меморіалу жертвам комунізму, що викликало шалені дебати навколо змісту та форм меморізації соціалістичного життя в Німеччині.

3.2 Ностальгія за радянським в художній літературі та кінематографі.

З історичної точки зору, аудіовізуальне та художнє мистецтво є вкрай важливим місцем пам'яті про минуле, певним «фактом-свідомством» цього минулого, яке виражено мовою, стилем, має наративність, час, в якому присутня героїка, якому властивий «дух епохи» тощо.

Перед тим, як ми аналізуватимемо художню літературу та кіно, слід наголосити на контексті, в якому це створювалось. По-перше, НДР була цілісною територією протягом сорока років, хоча в її центрі був острів –

Західний Берлін, який, природно функціонував «як постійний зрив в хронотопній системі НДР». Територія НДР простягалася на дві колишні держави – Пруссію та Саксонію. Це означає наявність регіональної, але не етнічної різниці. По-третє, НДР була релігійно однорідною – у 1949 році дев'яносто відсотків населення складали лютеранські протестанти. Католики, безперечно, складали меншість. Наслідком стало те, що Макс Вебер назвав «протестантською етикою досягнень», що врешті-решт було також важливим фактором для саморозуміння та ідентифікації східнонімецьких письменників.

Незважаючи на деякі зміни в політиці, на спроби реформ, НДР мала однакову політичну адміністрацію та однакову соціалістичну державно організовану економіку протягом сорока років свого існування. Структура влади була ієрархічною і підлягала різноманітному контролю. Автономні дії в будь-якій сфері системи були скоріше винятком, ніж правилом. Більше того, у культурній сфері все було підкорено вирішенню ідеологічних завдань, що ставила перед митцями влада. За влучним визначення історика П. Людза, НДР була країною «заблокованої», «загальмованої», або «часткової» модернізації [87; р. 62]. Крім того, значне скорочення населення в НДР в результаті «Republikflucht» («втечі з Республіки»), яка в основному була втечею освіченої еліти, призвело до втрати тієї частки свідомих німців, які здатні протистояти системі, а також до втрати вільних творців, не залежних від політичної доктрини.

Отже, художня література була гуманітарною основою ідеологічного апарату держави, підкорялася її завданням та піддавалася цензурі. Слід зазначити, що приватних видавництв не було, а книговидання, як оптове, так і роздрібне, контролювалося державою. Зокрема, культурно-політичні освітні програми СЄПН та тісно пов'язана з ними доктрина соціалістичного реалізму мали на меті забезпечити однорідність літератури, що, безумовно, існувало у перші двадцять років у НДР.

Досліджуючи дане питання, ми використовуємо літературно-теоретичну концепцію Михайла Бахтіна – хронотоп як інструмент

культурного аналізу [3]. Для Бахтіна важливою категорією при аналізі наративної прози є поняття «хронотоп», тобто часовий простір персонажів, представлених у романі. Нижче ми зробимо спробу застосувати дану концепцію до конкретної політичної та соціальної структури, яка тривала більше сорока років – Німецької Демократичної Республіки, й розглянути «часового простір» в літературі НДР.

Як вже було вище сказано, літературна система НДР з самого початку мала бути структурною та ідеологічно однорідною. Програма культурно-політичної освіти СЄПН та догма соцреалізму були основними дороговказами для творчості. Очікувалося, що письменники писатимуть «популярним способом» (*volkstümlich*): доступною, оптимістичною та зрозумілою мовою [79; р. 98]. Така ж умова існувала для членства в Спілці письменників НДР. Це було обов'язковою умовою для письменників [78]. СЄПН уявляла своїх письменників вихователями народу, прагнучи раз і назавжди вилучити їх із капіталістичного світу, а точніше – не впустити туди. Більшість письменників у НДР прийняли цю роль, і навіть після «загибелі». НДР продовжували творити в стилі німецького соцреалізму. Таким чином, влада створювали для письменників певні правила, і за умови, що автори приймали ці правила та виконували роль ідеологічного рупору, могли користуватися широкою підтримкою у вигляді фінансових грантів, штучної популярності, пропозицій навчатися в Лейпцигському інституті літератури імені Йоганнеса-Роберта Бехера. Якщо ж діячі культури не дотримувалися встановлених ідеологічних норм та правил, проти них швидко реалізовувався розроблений план цензурних стратегій, які могли призвести до юридичних санкцій та навіть еміграції.

Література НДР спочатку була охочою «літературою переконання» (*Gesinnungsliteratur*); пізніше, коли переконання багатьох старших письменників звужувались до однобокого світогляду, і коли молоді письменники з'являлися необтяженими переконаннями, вона

перетворювалася на «літературу, яка прагнула надати сенс» (Sinngebungsliteratur) [58].

Проте, модель Союзу письменників НДР зруйнувалась дуже швидко і майже повністю її замінили західні установи та структури, в центрі яких був літературний ринок. За дуже короткий час у 1990-х роках з'явилися інші простори замість загально замкнутого часового простору, що характеризував літературний ринок НДР. Література НДР наприкінці 1980-х рр. частіше почала розглядатися в європейському та західному контексті, а її естетичні стандарти обговорювалися в контексті міжнародних тенденцій, таких як модернізм та постмодернізм. І важливою тут виявилась «Німецька література об'єднання» (Фолькер Ведекінг [124; s. 8]).

Втомлені від західної «поп- і треш-літератури» читачі і критики звернули свою пильну увагу на молодих письменників колишньої НДР. Відомий критик Ірис Радиш протиставляє «пересічній» західнонімецької поп-літературі «поетичну, трагічну та політичну» літературу молодих східних авторів. Від «покоління 80-х» очікується «зведення рахунків» з ідеалами минулого, критика по відношенню до «комуністичного ладу», «освіта» в питаннях, які зачіпають повсякденне життя оссів. Але не завжди автори виправдовують очікування критиків і політиків. Їх спокійна, трохи іронічна, іноді меланхолійна манера оповіді дозволяє недостатньо уважним західним критикам звинуватити молодих східних авторів в ностальгії за НДР.

У зв'язку із цим в ЗМІ та літературній критиці все частіше згадують поняття «остальгія». Такому розвитку подій, без сумніву, сприяли незліченні автобіографії, есе, записки, спостереження, приватні спогади, художньо перероблені щоденники колишніх жителів НДР, які заповнили книжковий ринок в перші роки після возз'єднання двох німецьких держав.

Літературні суперечки з приводу некритичного ставлення і ностальгічно прикрашеного зображення дійсності НДР не обійшли навіть Гюнтера Грасса, роман якого «Широке поле» («Ein wetes Feld») став приводом до нового сплеску обурення західнонімецьких критиків,

літературознавців і навіть політиків. Не менше здивування і емоції викликав той факт, що роман користувався великою популярністю серед читачів, які піднесли його на перше місце серед інших бестселерів. Особливо багато шанувальників роману виявилось серед населення колишнього НДР, які розділяють погляди деяких героїв роману – представників східної Німеччини. Так, один із персонажів роману, професор Фрейндліх, не раз відзначає в листуванні з героїнею Фонті, що багато моральних цінностей колишніх жителів НДР, досягнення мистецтва, літератури і навіть науки в нових політичних і соціальних умовах знецінюються і вимірюються «західними мірками». Дебати навколо роману Гюнтера Грасса вказують на багатогранність теми щодо об'єднання Німеччини в німецькій літературі. Літературні суперечки стають темою політичного дискурсу.

У перші роки після об'єднання Німеччини у східних німців не було часу на рефлексію, їм доводилося діяти, а не замислюватися про своє минуле. Власна історія в цей період виявилася в повному забутті. З одного боку, на тлі нових реалій, нової культури, нових відносин, вона представлялася східним німцям недостатньо важливою, вартою уваги, а з іншого – минуле НДР і так досить активно висвітлювалося західними засобами масової інформації, правда, досить однобоко, в критичному, викривальному ракурсі. Домінуючою темою всіх публікацій була ідея перемоги демократії над тоталітарним соціалістичним суспільством.

Подібний фон підживлювався творами старшого покоління письменників з колишньої НДР, котрі намагалися відтворити політичну картину років, в яких домінувало не стільки приватне життя окремої людини, скільки життя особи як «гвинтика» тоталітарної держави. До таких можна віднести твори: «Was bleibt?» («Що залишається?») Крісти Вольф, «Der Tangospieler» («Аккомпаніатор») Крістофа Хайна, «Ich» («Я») Вольфганга Хільбіга, «Vierzig Jahre. Ein Lebensbericht» («Сорок років. Повість про життя») Гюнтера де Бройна, «Erwachsenenspiele, Erinnerungen» («Ігри для дорослих. Спогади») Гюнтера Кунерта. Слова «тоталітарна держава»,

«штазі», «центральный комітет», «стеження», «втеча», «комуністичний лад» зустрічалися в газетах і художніх творах настільки часто, що східні німці раптом переставали впізнавати у цьому похмурому образі власне минуле життя.

Несподівано, після стрімкої радикальної перебудови і зміни пріоритетів, серед новоявлених громадян Західної Німеччини стало розповсюджуватись почуття меланхолії. Реальні люди і їхні прототипи в літературних творах цього періоду усвідомили, що НДР як система з усіма своїми суспільними сферами, установами, ієрархіями та культурними цінностями безповоротно зникла. І, як це часто відбувається, колишні громадяни НДР, задовольнивши свій насамперед «економічний голод», стали відчувати «голод духовний», оскільки ідеалізоване ними раніше за високим муром капіталістичне суспільство відкидало такі звичні поняття, як солідарність, взаємопідтримка, спільність, соціальна справедливість, які мали місце в їх минулому житті. Туга за цими відносинами спровокувала появу несподіваних символів матеріального спрямування, що асоціюється з приємними посиденьками на кухні в колі близьких людей. Символи, продукти, слогани і ритуали часів НДР стали семантикою аматорського дискурсу. У ньому прості люди переробляли як час НДР, так і стрімкий демонтаж власного життя і коментували його по-новому в світлі актуального досвіду. З цього моменту формується альтернативний погляд на життя у НДР та її атрибутіка. Саме тоді на сторінках газет і журналів вперше з'явилося поняття «остальгія», що відображає настрої, яке західні німці виявили після возз'єднання у німців східних.

Остальгія повинна була показати, що все, загалом, було добре, що життя у НДР було «набагато складніше і заплутаніше» і все ще є шматочок батьківщини та власної біографії. Не оминули ці настрої і літературу. Так, в романі Марко Мартінса «Принц з Берліна» («Der Prinz von Berlin») цілий розділ носить назву «Банка Флора» («Die Florena-Dose») на честь одного із великих виробників НДР. «Сліди бройлера» («Spur der Broiler») Райнхарда

Ульбріха, на думку Ф.Т. Груба, взагалі можна вважати «романом східних продуктів», оскільки саме перерахування найбільшої кількості продуктів з колишньої НДР стає лейтмотивом книги: «Приголомшені, ми сховалися в саду і в першу чергу, з шкідливості, стали смоктати молочні льодяники Henry», «в рамках дружньої зустрічі Лауза і я тільки встигли з'їсти з цієї нагоди два Rotplombe – пудинги, як хтось постукав у двері» [114; s. 148]. У романах Р. Ульбріха взагалі багато їдять і п'ють. Складання меню стає самоціллю, в той час як у інших літературних творах головному герою і в голову не прийде при поглинанні цукерок або пудингу згадувати фірми-виробники цих товарів. У романі Вольфганга Земанна «Моє життя в каравані» («Mein Leben im Caravan») засоби для чищення НДР символізують «старі» часи і пом'якшують гіркоту розставання з минулим: «Під час миття мого житлового тракту я витратив останні запаси Fit і otros. Разом з тим як закінчилися останні засоби, випарувалися й старі часи» [107].

Продукти НДР несподівано стають позитивними символами, що було немислимо до об'єднання. Все рідше східні продукти пов'язані з негативним іміджем. Так, оббивальник меблів зі Східної Німеччини Лео Прюнцке з роману «Прюнцке і Протті» («Prünzke & Prott») Герхарда Бенгша не може продати свій товар після об'єднання. На скарги східного німця про труднощі, що виникли зі збутом оббивних тканин виробництва НДР, західний німець, який має досвід введення справ у бізнесі, відповідає наступним чином: «Тоді вам просто потрібно написати що-небудь інше ... Ці текстильні товари були не такі вже і погані, я сам раніше закупував їх у НДР: гардини і завіски, килимові покриття з Ольсніца. Але, звичайно, я не був настільки божевільним, щоб говорити своїм клієнтам, звідки цей товар насправді» [36; s. 75].

У своєму романі «Московське морозиво» («Moskauer Eis») Аннет Грьошнер не обмежується лише згадкою східних марок та фірм виробників. Героїня дає детальну інформацію про моделі холодильників виробництва НДР і тим самим виходить далеко за рамки простої згадки, яка зустрічається

в більшості інших текстів. Холодильники перетворюються тут не тільки в символ спогадів, невідомих більшості західних німців, а й в певний код, зрозумілий тільки колишнім громадянам НДР, таким чином, вони стають частиною таємного співтовариства. У даному випадку остальгія аж ніяк не є бажанням повернутися до колишніх суворих часів. Це ностальгія за періодом життя, коли у людей були мрії, була надія. Коли людям снився світ за кордоном. Тепер, коли вони живуть в цьому світі, на зміну мріям прийшов розпач.

Звертаючись до власної субкультури, використовуючи нові виразні засоби, письменники намагаються знайти свій власний стиль. Адже «не можна безкарно використовувати один і той же стиль для часу до і після 1989-1990 років. Значення мови, яким користуються люди при системі, що ґрунтується на ідеологічних постулатах, відрізняється від мови, яка формується в системі «товар, ринок, гроші»», – зазначає Інго Шульце.

На зміни в сприйнятті дійсності відгукнулися не тільки письменники, а й режисери. І якщо книги ндрівських авторів прочитали не всі, то вже фільми подивилася майже вся Німеччина. Знаковими у цьому сенсі стали два фільми – «Sonnenallee» («Сонячна алея») (1999 р., реж. Л. Хаусманн) і «Good Bye, Lenin!» («Гуд бай, Ленін!») (2003 р., реж. В. Беккер).

Американський історик Хейден Вайт припускав, що художній фільм, на відміну від письмових форм історичного дискурсу, може бути охарактеризований як «історіофотія» (historiophoty) [127]. Тобто, репрезентація історії у візуальних образах та кінодискурсі. Чи можна тоді говорити про фільмове присвоєння концепції «остальгія»? Адже, вивчення кінострічок дає змогу зрозуміти настрої суспільств Східної та Західної Німеччини після падіння стіни. В фільмах, таких як «Good Bye Lenin!», «Sonnenallee» або «Das Leben der Anderen», висвітлена ідея неспроможності капіталістичної системи у вирішенні економічних та культурних проблем. Певним чином, медіа забезпечують емоційну ідентифікацію для спогадів, віддалених від інших поколінь чи культур.

Так, популярна стрічка «Сонячна алея», викликала шалену дискусію серед політиків, мистецтвознавців та кінокритиків. Багато людей звинувачували режисера у тому, що він занадто прикрасив повсякденне життя НДР у фільмі. На перший погляд здається, що ці нападки були не безпідставні, оскільки Томас Бруссіг, пропонуючи сценарій до фільму, заявив: «Я хотів би, щоб це був такий фільм, після перегляду якого західні німці жалкували, що не змогли пожити в НДР». Та й офіційний рекламний ролик фільму є доволі провокаційним: «Прийшов час розповісти про те, що було в НДР, крім Стіни, Штазі та Центрального комітету».

Критики відзначали, що в фільмі, так само як і в книзі, не докоряють механізмам придушення особистості в тоталітарній державі. Але все ж якщо придивитися уважніше, то представники влади висміюються авторами, постають надмірно наївними і відірваними від життя, та й всі інші герої, які уособлюють собою найбільш яскраві для східного населення типажі, здаються невпізнаними, перебільшено стереотипними. Так, дядько головного героя Хайнц, підсміюється над умовами життя в НДР, втім, як і західний друг однієї з героїнь. Подібні настрої описуються і в романі М. Гросса «Останній рік», де жителі Східної Німеччини викликають у головного героя із Заходу почуття, схоже на огидливість, жалість. НДР виглядає як глушина, безнадійно відстала провінція, по відношенню до якої столицею виступає «Захід».

Також у фільмі «Сонячна алея» особливо помітна глибока прірва між НДР та ФРН. Режисер Леандер Хаусманн представляє НДР як зоопарк, за яким спостерігають з оглядового майданчика західні німці, для того щоб подивитися на «бідних» східних німців зверху вниз, відчувати свою перевагу і повеселитися, як роблять це відвідувачі поряд із мавпячими клітками. Описуючи своє життя на короткому кінчику сонячної алеї, головний герой Міхаель розповідає, як цілі класи західних школярів сміялися, свистіли, улюлюкали і кричали: «Диви, живий зонні!» «Зонні – це в сенсі житель Східної зони, – пояснює герой, – або «агов, зонні, зроби ручкою, ми тебе

кляцнем!»» Однак не тільки західні німці підсміюються зі східних жителів, а й Міхаель зі своїми друзями бавляться тим, що шокують західних туристів, прикидаючись смертельно голодними. Не менш іронічним є опис дядька із Заходу, який з великою осторогою, пишаючись собою, перевозить контрабандою дозволені продукти.

Фільм досліджує двоїсту суть феномену остальгії в Німеччині. З одного боку, у фільмі режисер намагається відновити баланс між західними і східними німцями, долаючи історичний процес витіснення всього східнонімецького із суспільного життя. Фільм повинен був розповісти про звичайні будні та переживаннях східних німців, при цьому ностальгічні настрої, які викликають у читача або глядача головний герой, виникають через спогади про власну юність та ностальгії за нею.

З іншого боку, іронічно використовуючи символіку НДР та деталі східного побуту, фільм намагається дистанціювати глядачів із колишньої Східної Німеччини від своєї історії. Таким чином, пригнічується і не є почутим потенційно домінуюче остальгічне прочитання історії. З одного боку, у фільмі використовуються остальгічні знаки і символи у постмодерністському вигляді, з іншого – автор ставить феномен «остальгія» під питання. Він говорить про те, що власне минуле не варто ні приховувати, ні оживляти.

Багато критиків пов'язують появу остальгії із виходом у світ гучного фільму «Good bye, Lenin!», що став однією із наймасовіших німецьких картин останнього десятиліття. Фільм цей отримав приз на Берлінському міжнародному кінофестивалі, потім дев'ять нагород від Національного кіноконкурсу та, навіть, був висунутий на «Оскар». Примітною ознакою є і те, що режисером фільму став західний німець Вольфганг Беккер.

Сюжет фільму заснований на подіях навколо об'єднання Німеччини. Мати головного героя картини Алекса впадає в кому незадовго до розвалу Берлінської стіни і приходить до тями через вісім місяців після возз'єднання. Щоб допомогти матері-комуністці поступово звикнути до нової реальності,

Алекс намагається побудувати світле комуністичне майбутнє в окремо взятій квартирі. Він реконструює на території свого будинку звичну для неї східнонімецьку обстановку, перекладаючи в старі банки свіжі західні продукти, знімаючи для неї сюжети бадьорих теленовин і навіть екранізуючи репортаж про приєднання ФРН до східних областей й добровільну передачу влади комуністичним лідером Еріком Хонеккером першому німецькому космонавту Зигмунду Єну.

Фільм дуже яскраво показує переможців і переможених в процесі об'єднання. Деякі герої фільму не завжди справляються з новою ситуацією. Так, сусід Ганцке ностальгує за НДР з усіма її досягненнями. Він хоче, щоб «все стало, як раніше». Він якраз і уособлює класичний остальгичний настрій, оскільки не може адаптуватися в нових жорстких умовах. Так само реагує на зміни й інший герой – колишній шкільний директор та секретар партії Клаппрат, що став безробітним і заливає своє горе алкоголем.

Фільм, таким чином, показує й тіньові сторони об'єднання, приватні катастрофи тих, хто програв у цьому протистоянні літніх жителів Східної Німеччини. З іншого боку, безпорадного Райнера, який приїхав із Заходу, можна сміливо ставити на бік тих, хто виграв, оскільки, скориставшись результатами цього процесу, йому вдалося за смішні гроші придбати квартиру і Трабант. Головний герой, 21-річний Алекс, який втратив після об'єднання свою роботу, але незабаром знайшов інше місце, швидко відчув на собі негативні сторони Західної системи. Крім усього іншого він зауважує, що ніщо більше не протікає так повільно і затишно, як раніше, в його життя увійшли суєта і стрімкість. Захід знецінює досягнення та спосіб життя Алекса. Так, наприклад, коли він та його сестра після довгих пошуків знаходять заховані матір'ю гроші, проходить термін обміну східних марок на західні, і тридцять тисяч східних грошей перетворюються в порожнечу.

Алекс навчився цінувати позитивні сторони НДР часів своєї юності. Його прощання із цією країною є одночасно й прощання з дитинством. Він не тільки стає дорослим, а й змушений звикнути до нових реалій. НДР,

створювана ним для своєї матері і частково для себе, являє собою країну, про яку він мріяв, і це викликає в нього остальгічне почуття. Проте друге прощання із НДР, в останніх знятих ним для матері новинах, має стати гідним цієї країни. Адже, на думку режисера, ностальгія за Східною Німеччиною викликана тим, що «НДР навіть не поховали з честю, а просто припинили її існування. Люди зі Східної та Західної Німеччини до сих пір трохи різні».

Вольфганг Беккер намагався своїм фільмом показати вічність моральних цінностей: системи змінюються, імперії руйнуються, а щастя продовжує будуватися тільки на фундаменті любові і співчуття. І остальгувати у цьому фільмі можна тільки за добром та сердечністю, якого в житті стає все менше [13].

Після виходу вищезгаданого фільму у прокат серед західної молоді стали влаштовуватися остальгічні вечірки, на які пускали за посвідченнями Jungpioneer – піонерської організації НДР, в Інтернеті з'явилася незліченна кількість сайтів, присвячених тематиці НДР, аж до словників ндрівської лексики та віртуальних галерей східного мистецтва. Трабант набуває статусу культового об'єкту. Телебачення заповнили різні розважальні «ост-шоу», пропонувані західними приватними і державними каналами для західних глядачів.

У книзі Манфреда Венігер «Пам'ятник Трабант» («Das Trabi-Denkmal») «трабант» стає головним героєм розповіді. Чекаючи свого кінця, серед металобрухту, він згадує про хороші та погані часи у своєму житті. Доволі цікавим видається початок книги: «Для всіх, хто розуміє мій світ;/Для всіх, кому він чужий;/Також для тих, хто навіть/не намагається його зрозуміти;/Для всіх, хто охоче вдається до спогадів;/Для всіх, хто не хоче згадувати... [126; s. 5]

Автомобіль «Трабант» взагалі відіграє велику, якщо не основну, роль у багатьох книгах-спогадах східних авторів («Vom Trabi und steinernen Engeln» («Від Трабі та кам'яних ангелів») Карла Мундштока, «Keine Angst vorm

Trabant» («Не бійтеся Трабанта») Лотара Куше, «Go, Trabi, go down» («Іди, Трабі, іди вниз») Курта Драверт, «Adieu, Pappe ... Ein Nachruf» («До побачення, картон ... Некролог») Хенніга Павела). Така велика кількість оповідань і есе послугувала приводом представити Трабант на звання «автомобіль року» – наперекір загальному прагненню в інших сферах життя до всього нового та інноваційного.

Поряд із вищевикладеними напрямками в остальгичній літературі особливе місце посідають розповіді на тему: «Що сталося б, якби НДР вийшла переможницею?» У зв'язку із цим варто згадати ювілейні збірники «НДР виповнюється 50 років» («Die DDR wird 50»), а 6 жовтня 1999 року, за день до ювілею виходить спеціальний випуск газети «Молодий Світ» («Junge Welt») під назвою «НДР 50». Найдокладніше ця ідея продовження існування НДР описана в епічних творах. В першу чергу мова йде про книгу «Червоне об'єднання: як оссі перемогли вессі» («Rote Wende: wie die Ossis Wessis besiegten») Райнхольда Андерта.

«Червоне об'єднання» – це не роман, а фіктивна документація. Вже із назви можна визначити, що мова йде про певний синтез між реальністю та фікцією, тому що майже всі використовувані автором імена й назви вказують на реальних персонажів. Стиль збірки є доволі гіперболістичним. Так, наприклад, колишній бундесканцлер Гельмут Коль емігрує у Парагвай, Карл-Едуард фон Шніцлер стає головним редактором газети «Bild», фірма «Фольксваген» випускає нову модель «Трабант 603», голова Німецької комуністичної партії Герберт Міс стає бундесканцлером, а в рідному місті Еріха Хонеккера відкривається Музей історії німецького робітничого руху.

Остальгія в літературі, таким чином, являє собою досить розмите поняття, що зустрічається, перш за все, в творах сатиричного плану. Ута Байєр відзначає: «НДР – вицвіла, але її ностальгиків неможливо знищити. Їм забороняється хвалити те, що довелося віддати, тому вони пишуть сатири» [32; s. 4].

Цікаво й те, що в більшості художніх творів та фільмах майже не виникає питання про необхідність подолати остальгичні тенденції. Більшість авторів обмежуються описом подій і намагаються дати їм пояснення.

Проаналізувавши основні етапи розвитку остальгії в художній літературі та кінематографі, ми вважаємо, що, реконструюючи і по-новому комбінуючи символи НДР, східним німцям вдається реінсценувати важке прощання зі значним відрізком свого життя. Внаслідок необхідності заповнити будь чим порожнечу утворився вакуум, заснований на почутті втрати звичних цінностей, який і став однією із причин виникнення остальгії після об'єднання Німеччини.

3.3 Остальгія як елемент public history в медіа-дискурсі та product placement.

До кінця першого десятиліття возз'єднаної Німеччини, ностальгія за НДР була явною присутністю у житті нації. Гра німецьких слів «схід» та «ностальгія» (Ost та Nostalgie) символізувала те, що згодом набуло поширення рутинізованих культурних практик по всій східній Німеччині [38]. Різні практики, артефакти та пам'ятки вважаються репрезентативними для остальгії: кафе та ресторани з ностальгічною тематикою за декором та їжею; концерти та вечірки за участю Хоннекера, музиканти та автомобілі НДР; книги, журнали, фільми, телевізійні програми, документальні фільми та ігри, що нагадують про життя в НДР; спеціалізовані супермаркети, склади поштового замовлення та східнонімецькі виставки. Деякі з них залишились орієнтованими на схід, тоді як інші звернулися до ретро-естетики поза аудиторією оссі, а саме – міжнародні туристичні та весі-ринки [110].

Унікальність даного феномену полягає також в тому, що значною мірою остальгія пов'язана з економікою. Ностальгія та пам'ять – це товари, якими торгують, як і будь-якими іншими. В умовах лібералізму, держава здійснює приватизацію на державному та індивідуальному рівнях; об'єкти та відносини є питаннями особистого інтересу, тому й піддаються

розширюваним ринкам, оскільки підприємницька економічна логіка панує, за влучним висловленням П. Бурд'є, над соціальним полем.

Відомо, якщо в суспільстві існує попит, є пропозиція. І про себе в цьому випадку дають знати професіонали-комерціалісти, які починають грати на почуттях оссів. Ті, в свою чергу, починають скуповувати товари, які асоціюються з їхньою молодістю, веселощами, стражданнями, вірою та коханням. А для вессів це все речі когнітивного характеру. І в цьому випадку влучно каже німецький соціолог та публіцист Томас Абе: «Маркетинг як барометр суспільних настроїв» [23; 57 с.]. Рекламодавці експлуатують відмінності між східними та західними німцями, більше того використовують претензії на ідентичність східних німців. Рекламні гасла, як і скрізь, є симптомами культурних зрушень і пропонують деяке розуміння цих ринків, що розвиваються.

Так, аби залучити покупців, фірма-виробник прохолодних напоїв Berliner Spreequell Mineralbrunnen запозичила ндрівську марку Club-Cola і використала в її рекламній кампанії такий слоган: «Ура! Я ще жива!». В екстремальній ситуації суспільного злому саме комунікація в сфері маркетингу дозволила сформулювати простий лозунг колективного самоствердження: «Ми ще живі». Безпосередньо в рекламних текстах використовувалися стереотипи, вироблені східними німцями по відношенню до західних. Можна зустріти такі порівняння: «Ці «інші» німці були штучними, фальшивими – повною протилежністю «природної свіжості» та «помірної солодкості»»; «Схід вибрав»; «Один із нас»; «Звичайно, не всі речі, які ми робили раніше, були поганими»; «Я палю Juwel, бо я вже скуштував Захід. Один для нас»; «Атака на однорідність смаку»; «Смак залишається!» [74; р. 52]. У таких гаслах ми бачимо, як розчарування в об'єднанні лежить в основі остальгії: колишні східні німці вдавались до знайомих предметів та мов, щоб формувати ідентичність із непокори та солідарності, зупиняючись на об'єктах, які, як вважалося, втілювали спільні цінності.

Реклама, перш за все, повинна створювати різницю: типи парфумів, пива, мила, молока, миючих засобів та сигарет – це, по суті, один і той же продукт (як комунальні послуги), тому надуманий ланцюжок відмінностей повинен відрізняти один предмет від іншого. З точки зору семіотики, відбувається процес перенесення, коли товари набувають значення, оскільки позначене з однієї системи значень співвідноситься із позначеним продуктом. З Ост-продуктів референтна система має німецьку ідентичність: реклама та закупівля представляють відчуття східного «нас», а не західного, відбувається ідентифікація покупців, яка не потребує деталізації (крім, можливо, посилення шляхом подальших покупок).

Слід зазначити, що остальгія яскраво представлена матеріальною культурою, коли фізичні залишки колишньої НДР зникають, аспекти повсякденної культури відроджуються [43]. Не існує нейтральної або беземоційної дискусії щодо історії Східної Німеччини, тому людям важко дискутувати, при цьому бути об'єктивними щодо минулого. Предмети – це найпростіший спосіб запам'ятати будні НДР без політичної тіні. Зв'язок із цими предметами розглядається як механізм подолання повного фізичного стирання життя в часи НДР. Решта східнонімецьких брендів розглядаються як маркери або речові докази ідентичності та культури Східної Німеччини [51; р. 212-213]. Предмети існують у матеріальній формі, тому їх завжди можна заново відкрити та переосмислити. Східнонімецькі товари дозволяють споживачам пам'ятати не лише про НДР, а й про власні біографії, тож колишні громадяни можуть зберегти пам'ять живою, зберігаючи ці матеріальні нагадування – носії пам'яті.

Багато соціологів розглядають остальгію як зростання все більш зухвалих східнонімецьких ідентичностей, де існує підвищений інтерес до матеріальної культури НДР, оскільки східні німці використовують свою купівельну спроможність, щоб продемонструвати почуття протесту проти західної культури. Якщо споживання є формою дискурсу, то маркетинг та споживання остальгії являє собою певну комодифікацію опору [39; р. 206].

Східні німці витрачають стільки ж, скільки їхні західні колеги, проте вони обирають «старі добрі» продукти з НДР замість більш конкурентоспроможних та якісніших західних товарів. Маркетологи користуються перевагами «східної частини» своєї продукції, демонструючи знаки, що вказують на те, яка продукція виробляється в регіоні Східної Німеччини. У своїх дослідженнях американська антропологиня німецького походження Дафні Бердаль виявила, що східні німці вказують на значну перевагу східних продуктів у порівнянні зі західнонімецькими товарами.

Ми вважаємо, що остальгія впливає не лише на східних німців, але також значною мірою й на західних німців. Деякі весі люблять продукцію через ностальгію за стилем (наприклад, за ностальгічним стилем упаковки продуктів). Цю ностальгію за стилем відчують західні німці або молодші східні німці, котрі не були присутніми фізично в НДР. Такий тип ностальгії можна вважати колективним. Споживачів, які не народилися в НДР, також в значній мірі приваблюють ці *Ostprodukte*, включаючи не лише західних німців, але й східних німців, занадто молодих, щоб насправді відчувати НДР.

Також однією із причин, чому так мало східнонімецьких брендів пережило уніфікацію, було не лише сприйняття споживачами якості (реальної чи уявної), а й нездатність східнонімецьких фірм конкурувати на новому об'єднаному німецькому ринку. Федеральне трастове агентство, відповідальне за приватизацію, ліквідувало або продало більшість «власних» фірм, що виробляли східнонімецькі споживчі товари, в результаті чого найбільш продавані сьогодні основні бренди епохи НДР, в основному, належать західним компаніям, навіть якщо в деяких випадках вони все ще виробляються на місцевому рівні. Наприклад, *Juwel* належить Філіпу Моррісу, тоді як *Club Cola* належить гессенській (західнонімецькій) компанії з виробництва напоїв.

Сьогодні стандартний репертуар брендів епохи НДР дотримується конкретних маркетингових стратегій, спрямованих на регіональну ідентичність (за винятком алкогольних марок, які є одними з небагатьох, що

мають загальнодержавне визнання). У деяких випадках, продукти переробляються, щоб здаватися ще більш місцевими, як гірчиця із Бауцена, відома в НДР як Bautzener Senf, і ребрендингована після придбання баварською компанією як «Bautz'ner Senf» з апострофом, що передбачає розмовний, народний образ. Слідуючи національній тенденції до купівлі місцевих товарів, бренди епохи НДР успішно справляють враження, що допомагають боротьбі з місцевою економікою. Часто саме це є аргументом для споживачів у придбанні таких товарів.

Характерним є те, що невдовзі після возз'єднання, почало змінюватися ставлення до товарів. Західний асортимент, який свого часу дивував вишуканістю та різноманітністю, став відтворюватися як «єдиний смак», у цей час як у будь-якому товарі, який унаслідував ндрівську традицію, який раніше вважався сірим та убогим, вбачали щось особливе.

Компанія RFT, колишній монопольний виробник телевізорів у НДР, використовувала в рекламі проблеми із соціальною адаптацією, що виникали у багатьох східних німців, а також «протверезіння», що прийшло до них після того, як західнонімецькі товари увійшли в ужиток. Граючи на переконаннях, реклама проголошувала: «Східне – значить, відмінне». Здавалося, слова «східне» та «відмінне», написані величезними жирними літерами, націлені прямо у травмовану підсвідомість східних німців. До речі, тут, як і в рекламному ролику Club Cola, для повідомлення був обраний червоний фон.

Також цікавим фактом є те, що за часів НДР багато місцевих товарів вважалися поганими копіями, сурогатами західних оригіналів. Біло-синя Florena сприймалася як східнонімецький варіант Nivea. «Правильними» кавові напої могли бути тільки західними, так само як «правильний» шоколад або «правильні» сигарети. І раптом все радикально змінилося: східні продукти стали вважатися натуральними, чистими. Сигарети – без ароматизаторів, булочки – не «гумові», пиво – міцне і хмільне, а ковбаса – не дієтична, а пікантна.

Вибір східнонімецьких продуктів визначався не просто звичкою або знайомим смаком, і це добре видно на прикладі кави «Rondo». У НДР «Rondo» розташовувалася в середньому ціновому сегменті. У 1997 році баристи з Магдебурга прийняли рішення повернути на ринок дискредитований ндрівський бренд. Маркетинг нового «Rondo» не залишав сумнівів у його походженні: кава була в тій же блакитно-сріблястою упаковці та розташовувалася в тому ж ціновому сегменті. Успіх підприємства приголомшив навіть його ініціаторів – магдебурзьку компанію Röstfein Kaffee GmbH. У перший рік вони розраховували продати від ста до двохсот тонн. До кінця року компанія вийшла на п'ять тисяч тонн, а кількість співробітників зростає із сорока до дев'яносто шести працівників. У 1998 році «Rondo» з продажами в шість з половиною тисяч тонн посіла третє місце на східнонімецькому ринку кави. При цьому слід враховувати, що в НДР майже третина споживаної кави походила з «інтершопів» й «західних наборів» – святкових посилок з ФРН (Westpaket). Жодна місцева марка не могла зрівнятися із «західною кавою». І ось повернення на ринок марки «Rondo» через сім років після валютної реформи викликає захоплену реакцію: «Сльози радості навернулися на очі! Прекрасний старий Rondo!» або «Східним німцям це по серцю!». Виявляється, купувати каву зі Східної Німеччини – це веління серця. До звичайних споживчих властивостей кави – її смаку, терміну зберігання, корисності – це не має відношення. Словосполучення «прекрасний старий Rondo» вражає, тому що старий «Rondo» зовсім не був прекрасний. Коли в 1977 і 1978 роках смак «Rondo» чітко погіршився через використання низькосортних зерен, тільки за четвертий квартал 1977 року надійшло чотирнадцять тисяч рекламацій. У 1991 році за результатами опитування ІФО (Мюнхенський інститут економічних досліджень) 90% респондентів вважали, що західнонімецька кава краще на смак, а 75% опитаних стверджували, що у західних продуктів – більш тривалі терміни зберігання [67; s. 47].

У другій половині 1990-х увійшла в моду навіть така непопулярна група продуктів, як східнонімецький шоколад. У 1995 році, використовуючи ту ж «я-знову-з-вами» риторичку, що «Club Cola» та інші марки, на ринок повернувся хрусткий шоколад «Knusperflocke». Потім, у 1998 році, з'явилася марка «Bambina», а роком пізніше - «Schlager-Süßtafel». Всі ці продукти з колишньої НДР стали вироблятися на новій фабриці, побудованій в 1999 році в місті Цайц. У тому ж 1999 році одних тільки шоколадних виробів «Knusperflocke» і «Bambina» було продано на 31 млн марок.

Очевидно, що інструментом маркетингу стала не тільки вказівка на походження продуктів із НДР, але звернення до соціалістичного етапу історії та його символів. У 1999 році одна з пивоварень Ростока запустила рекламу нового сорту пива під назвою «Червоний Жовтень». Пляшкова етикетка була витримана в червоних тонах, у верхній її частині красувалося щось, схоже на соціалістичний герб: вінок з колосків над червоною стрічкою, а всередині вінка – рельєфна золота радянська зірка. Всі слова на етикетці і в рекламних матеріалах (на майках, прапорах і плакатах) були написані великими літерами, причому латинська «R» в дзеркальному відображенні перетворювалася в кириличну «Я».

Так відтворювався зв'язок із «батьківщиною Великої Жовтневої революції», з країною, звідки прийшов «визволитель, друг, товариш», із країною, яка в НДР офіційно іменувалася «провідною силою світового соціалізму і всіх народів, що борються проти експлуатації і гноблення на Землі», і, яка породила ще безліч ідеологічних гасел.

Настільні ігри теж входять в остальгичний асортимент. Яскравим прикладом є гра «Той самий смак», в якій представлені етикетки східнонімецьких продуктів [113]. Або гра для тренування пам'яті «АТА», чия блідо-блакитна упаковка за розміром, формою і кольором в точності повторює однойменний засіб для чищення часів Німецької Демократичної Республіки. У розвиваючій грі «По республіці» («Durch die Republik»), випущеної видавництвом Eulenspiegel, просування гравців по полю залежить

від того, як вони відповідають на шість тисяч запитань про політику, мистецтво, спорт, а також від знання всіляких подробиць життя в НДР – від миючого порошку Ata до шоколадної фабрики Zetti (в порядку латинського алфавіту – від A до Z).

Крім книг, музики, кіно та ігор про НДР на остальгичному ринку є і товари зі Східної Німеччини, що мають практичну цінність – харчові продукти, предмети домашнього вжитку, іграшки. Їх асортимент представлений в інтернет-ресурсах: «Крамничка остальгія-Оссі» [116], «Універмаг Східної Німеччини» [118], «Оссі-лавка» [119], «Продукти зі Східної Німеччини» [121], «Східнонімецькі товари поштою» [120]. Ці магазини є професійними торговими майданчиками, де поряд із торгівлею відбувається обмін інформацією та комунікації з приводу НДР. Інтернет-портал «Той самий смак» взагалі віддає торгіві функції на аутсорсинг.

Можна сказати, що остальгія поступово завойовувала публічний простір східної Німеччини і таким шляхом пробралася в новини ЗМІ. У 1997 році настав п'ятдесятирічний ювілей автомобіля «Трабант». Його відзначали в Цвікау – на місці колишнього виробництва. Це був триденний захід з доповідями, кінопоказами, виставками, бартерною біржою, аукціонами.

Влітку 2003 року повернення символів соціалістичного минулого вийшло на новий рівень. Телебачення заповонило побут середньостатистичного німця тих часів, де майже одночасно з'явилося кілька шоу, присвячених НДР. 17 серпня 2003 року Друге Німецьке телебачення (ZDF) запустило «Остальгичне шоу». 22 серпня Середньонімецьке мовлення (MDR) розпочало трансляцію шестисерійного циклу «Котел НДР». А ще через день на каналі SAT.1 вийшла перша серія двосерійного «Східнонімецького супершоу Майера і Шульца» (друга серія була показана 30 серпня). 3 вересня на каналі RTL почався показ чотирьохсерійного «НДР-шоу», яке йшло по середах. На телебаченні, в силу його природи, повсякденне життя НДР було адаптовано до формату шоу і перетворене в сенсацію. Під гуркіт «Трабантів» зі сцени, декорованою типовою

продукцією НДР, звучали анекдоти про ці товари та про їх дефіцит. Колишні улюбленці публіки – спортсмени, телеведучі, артисти розповідали про те, як їм жилося в НДР і після об'єднання. Були й звичайні шоу-вікторини з питаннями, присвяченими соціалістичному побуту. Музичний супровід забезпечували колишні ндрівські поп-зірки, що виконували свої колишні хіти.

Для телебачення такий підхід був новинкою. У програмах про НДР, вироблених після 1990 року, зазвичай говорили про злочини і недоліки. Тепер у фокусі опинилася інша сторона життя, яка для певної частини східних німців, як і раніше, була інструментом самоідентифікації. Спостерігалось ще одне цікаве явище: досягнення НДР почали переносити на людей з НДР. У розважальних шоу ZDF, в залежності від цільової аудиторії, героями ставали то всесвітньо відомі ндрівські спортсмени, то актори і співаки, що прославилися до 1990 року. У шоу SAT.1 була представлена інша група – актори, зірки шоу-бізнесу та журналісти, які стали відомими після 1990 року, але вважали, що своєю кар'єрою зобов'язані НДР, де вони народилися і вирости. Тобто, в цьому випадку, ндрівське минуле представлялося в якості нормальної передісторії та запоруки майбутнього успіху.

Увага, яку проявила публіка, і суперечки, що виникли з приводу цих шоу, свідчать про те, що для об'єднаної Німеччини вони стали чимось дуже важливим. Одностайність панувала хіба що в несприйнятті їхньої естетичної якості, і в першу чергу – серед журналістів друкованих видань. Гострі дискусії велися з приводу політкоректності телевізійних програм про НДР. Зображення колишнього життя як нормального, його прийняття, що часом доходило до прямої ідентифікації із НДР, колишні правозахисники і політичні діячі Східної Німеччини розглядали як спробу ревізії уявлень про диктатуру.

Дана дискусія показала й те, що, по-перше, східнонімецьке населення оцінювало своє минуле інакше, ніж політична еліта. Майже у всіх виступах

представників політичного класу на перший план висувалася диктаторська система влади. Більша ж частина населення, навпаки, розглядала НДР цілком прагматично – з точки зору можливостей і обмежень, що виникали на побутовому рівні. Ця структура можливостей і ризиків зіставлялася з повсякденним життям після об'єднання Німеччини і з життям в Західній Німеччині в цілому. При цьому тоталітарна сутність системи, що існувала в НДР, не ставилася під сумнів, проте в цьому контексті для багатьох її колишніх громадян не мала вирішального значення.

По-друге, в остальгичних шоу було представлено і нормальне буденне життя. Саме тому, що часто мова йшла про моду, зачіски, поп-музику і техніку для її відтворення, західнонімецькі глядачі могли провести паралелі із власним життям. Східні німці вже виглядали не як піддані екзотичної тоталітарної держави, а скоріше як родичі зі своїми звичками та вподобаннями.

По-третє, треба відзначити, що за допомогою остальгичних шоу телебачення нарешті зробило те, чим протягом багатьох років займаються книжкова галузь та індустрія «світлофорних чоловічків». До того ж, вищезгадана стримана або розгромна критика щодо подібних шоу в східнонімецьких регіональних газетах, свідчить і про збільшення запитів на якість висвітлення теми НДР в мас-медіа.

Таким чином, остальгія – це не тільки комерціалізація, тренд, маркетингова традиція або ще як прийнято називати *must market*. Насамперед, остальгія – потреба, туга за часом, коли майбутнє можна було уявити інакшим, а минуле – уявляється кращим; це сигнал, коли певна соціальна група не має альтернативи. Але виникає остальгія тоді, коли є вибір.

ВИСНОВКИ

Джерельну базу дослідження представлена різними групами – від нормативно-правових актів до речових джерел. Залучення широко кола джерел дало нам можливість детально вивчити процес об'єднання Німеччини, виникнення та еволюцію явища остальгії, її складові, форми репрезентації та комеморативні практики. Також, це нам дало змогу проаналізувати, яким чином східні німці ідентифікують себе після падіння Берлінського муру та як ностальгічні настрої породжують остальгічні продукти в повсякденному житті німців.

Історіографія проблеми нашої роботи є доволі ґрунтовною, хоча і представлена невеликою кількістю робіт зарубіжних вчених й лише епізодичними згадками в напрацюваннях українських дослідників. Тому, наявну історіографію ми поділили на два блоки: історія сучасної Німеччини та проблеми пам'яті: німецький варіант. В цих роботах феномен остальгії розглядається або через призму соціально-економічного життя, або через аналіз сучасної культури німецької культури. Більшість робіт опосередковано досліджують тему остальгії.

Одразу після 1990 року уряду країни вдалося в короткий період поширити на нові федеральні землі фінансову, економічну і соціальну систему Західної Німеччини. Реформи забезпечили, з одного боку, швидкий перехід до ринку, з іншого боку, створили у частини східних німців враження «продажу їх Батьківщини». Тому питання ідентичності німців не є однозначним і до сих пір залишається суперечливим та дражливим в з точки зору спільності нації.

Соціально-економічні процеси, історія взаємодії оссів та вессів породила кризу взаєморозуміння двох німецьких народів та стала основною для формування у східних німців феномену остальгії як процес переосмислення спільного/розділеного минулого, внаслідок чого, відбулося ствердження оригінальної ідентичності, яка відновила іміджевий простір, що

складається зі старого східно-німецького уявного, змішаного з надіями та розчаруваннями західного заможного суспільства

З точки зору практичного виміру остальгії як комеморативного проєкту німецького соціалістичного минулого, сьогодні відбувається активне відстоювання права східних німців на власне минуле, формуються певні траєкторії пам'яті про життя в НДР, створюється образ НДР. Це також стало частиною рутинної громадської суспільно-політичної дискусії. Кожен її учасник, чи то представник бундестагу, партії, навколопартійного фонду, інституції, що займається осмисленням досвіду НДР або об'єднання жертв режиму, пропонує громадянам свій підхід як єдиний вірний. Це говорить про спробу різних груп приватизувати минуле.

Остальгія впливає не лише на східних німців, але й на західних. Це пов'язано із виникненням та розвитком цілого ринку остальгії – товарів, ігор, просторів, пов'язаних із німецьким соціалізмом. Для деяких весів це явище є доволі інтерактивним, ностальгічні за своїм стилем речі є новинкою для них. Остальгія також прямо впливає на інтеграційний процес двох частин Німеччини – Сходу та Заходу, оскільки сучасні домінуючі партії застосовують той політичний курс, який відповідатиме загальному медіадискурсу, сучасним культурним запитам та громадській думці стосовно питань, пов'язаних із життям східних німців в епоху соціалізму.

Незважаючи на загибель НДР, її символічна присутність, все ж, залишається видимою частиною меморіального ландшафту сучасної Німеччини вже протягом десятиліть.

Проаналізувавши основні етапи розвитку остальгії в художній літературі та кінематографі, ми вважаємо, що, реконструюючи і по-новому комбінуючи символи НДР, східним німцям вдається реінсценувати важке прощання зі значним відрізком свого життя. Внаслідок необхідності заповнити будь чим порожнечу утворився вакуум, заснований на почутті втрати звичних цінностей, який і став однією із причин виникнення остальгії після об'єднання Німеччини.

Таким чином, остальгія – це не тільки комерціалізація, тренд, маркетингова традиція або ще як прийнято називати must market. Насамперед, остальгія – потреба, туга за часом, коли майбутнє можна було уявити інакшим, а минуле – уявляється кращим; це сигнал, коли певна соціальна група не має альтернативи. Але виникає остальгія тоді, коли є вибір.

В контексті нашого магістерського дослідження, остальгія є важливим феноменом, тому що, по-перше, вона «народила» дискусію про різні способи проживання в соціалізмі, про різні емоційні досвіди пам'ятування минулого, про державу як таку. По-друге – в об'єданій Німеччині є частка людей, які в культурному та ідеологічному плані інакша. Кілька поколінь німців є носіями унікального досвіду існування двох різних систем одночасно в рамках однієї нації. З цим досвідом доводиться мати справу і їх нащадкам, і нам, як дослідникам.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Ассман А. Длинная тень прошлого: Мемориальная культура и историческая политика; «пер. с нем. Бориса Хлебникова». Москва: Новое литературное обозрение, 2014. 328 с.
2. Ассман Я. Культурная память: Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности; «пер. с нем. М. М. Сокольской». Москва: Языки славянской культуры, 2004. 368 с.
3. Бахтин М. М. Вопросы литературы и эстетики. Москва: Худож. лит., 1975. с. 234-407.
4. Грицак Я. Нариси історії України: формування української модерної нації. Київ: Генеза, 2000. 249 с.
5. Доклад правительства: Ксенофобия угрожает общественному миру на востоке ФРГ // Deutsche Welle. URL: <http://www.dw.com/ru/a-19565348>
6. Зашкільняк Л. Історична пам'ять та історіографія як дослідницьке поле для інтелектуальної історії / Л. Зашкільняк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 15/2006-2007. – С.855-862.
7. Каллабис Х. Германия: единое отечество – расколота нация. – Полис. Политические исследования. – 1991. – № 5; Vaizey H. Born in the GDR. Living in the shadow of the wall. – Oxford: Oxford University Press, 2014; беседы автора с уроженцами бывшей ГДР.
8. Касьянов Г. В. Історична пам'ять та історична політика: до питання про термінологію й генеалогію понять / Г. В. Касьянов // Український історичний журнал., 2016. – № 2. – С. 118.
9. Киссинджер Г. Дипломатия; «пер. с англ. В.В. Львова». Москва: Ладомир, 1997. 848 с.
10. Козеллек Р. Часові пласти. Дослідження з теорії історії; «пер. з нім. Володимир Швед». Київ: Дух і літера, 2006. 401 с.

11. Коннертон П. Як суспільства пам'ятають. Київ: НікаЦентр, 2013. 184 с.
12. Кудряченко А. І. Берлінський мур – логіка розвитку Європи / Сучас. укр. політика. Політики і політологи про неї, 2009. – Спец. вип. – С. 9-22.
13. Лье В. В поисках радости // Столичные новости. 2003. 14-20 окт. No 36 (281).
14. Манжола В. А. Міжнародні відносини та світова політика: підручник / В. А. Манжола, В. Ю. Крушинський, С. П. Галака, С. В. Андрущенко, М. М. Білоусов; ред.: В. А. Манжола; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. Київ: Київ. ун-т, 2010. 863 с.
15. Міжнародні відносини та зовнішня політика (1980-2000 рр.) / Гайдуков Л.Ф. та інші. Київ: Либідь, 2001. 621 с.
16. Морозова В.Н. Переосмислення історії НДР в контексті трансформаційних процесів в об'єднаній Німеччині: Специфіка, інституційні основи, проблеми здійснення // Досвід трансформації в Центральній та Східній Європі: Підсумки та уроки двадцятиріччя реформ: зб. ст. Воронеж: Наукова книга, 2010. С. 7-86.
17. Нагорна Л.П. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. Київ, ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2012. 328 с.
18. Нора, П'єр. Теперішнє, нація, пам'ять; «пер. з франц. Андрій Репа». Київ: Кліо, 2014. 272 с.
19. Норберт Еліас. Про німців; пер. з нім. О. Кислюк. Київ: Юніверс, 2010. 432 с.
20. Патрушев А.И. Германия в XX веке Москва: Дрофа, 2004. 432 с.
21. Сучасна українська політика: політика і політики про неї. – Спецвипуск: Європейська перспектива. Київ: Український центр політичного менеджменту, 2009. 332 с.
22. Тоганова Н.В. Адаптация Восточной Германии к рынку 1990 – 2010. Москва: «Крафт+», 2013. С. 58.

23. Томас А. Остальгия : опыт восточных немцев после объединения Германии / А. Томас ; пер. с нем. М. Голубовской. Москва : Мысль, 2017. 112 с.
24. Хорольская М.В. Проблемы трактовки и восприятия ГДР в единой Германии // Свободная мысль. 2017. № 5. С. 39–53.
25. Хорольская М.В. Различия в политической культуре востока и запада Германии // Мировая экономика и международные отношения. – 2017. – № 9. – С. 101.
26. Цибулько А.А. Об'єднання Німеччини: історичні передумови та геополітичні наслідки / А.А. Цибулько // Вісник Київського міжнародного університету. Серія: Міжнародні відносини. – 2009. – Вип. 8. – С. 275–292.
27. Шацька Б. Минуте – пам'ять – міт. Чернівці: Книги – ХХІ, 2011. 248 с.
28. Шульце Х. Краткая история Германии. Москва: Издательство «Весь Мир», 2004. 256 с.
29. Яковенко Н. «Образ себе» – «образ іншого» у шкільних підручниках з історії / Наталя Яковенко // Шкільна історія очима істориків-науковців: матер. Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2008. С. 113–121.
30. Allgemeine Bevölkerungsumfrage der Sozialwissenschaften 2008, GESIS-Leibniz-Institut für Sozial Wissenschaften, Cologne 2008.
31. Allgemeine Bevölkerungsumfrage der Sozialwissenschaften 2008, GESIS-Leibniz-Institut für Sozial Wissenschaften, Cologne 2008.
32. Bäcker G. Renten in den neuen Bundesländern // Bundeszentrale für politische Bildung. URL: <http://www.bpb.de/politik/innenpolitik/rentenpolitik/194526/renten-in-den-neuen-bundeslaendern>
33. Baier U. Sprachlos mit Yvette intim // Berliner Zeitung, 1997. S. 4.
34. Banchelli E. Taste the East: Linguaggi e forme dell'Ostalgie. Bergamo: Sestante Edizioni, 2006. 280 p.

35. Bartmanski D. Successful Icons of Failed Time: Rethinking Post-communist Nostalgia. *Acta Sociologica*, 2011. p. 213–231.
36. Bauman Z. *Liquid Modernity*. Oxford: Polity Press, 2000. 240 p.
37. Bengsch G. Prünzke&Prott. Berlin, 2000. S. 75.
38. Benz W. Demokratisierung durch Entnazifizierung und Erziehung / Bundeszentrale für politische Bildung. 2005. – 11.04 URL: <http://www.bpb.de/geschichte/nationalsozialismus/dossier-nationalsozialismus/39605/entnazifizierung-und-erziehung?p=all>
39. Berdahl D. «(N)Ostalgie» for the Present: Memory, Longing, and East German Things. *Ethnos: Journal of Anthropology*, 1999. p. 192–211.
40. Berdahl D. «(N)Ostalgie» for the Present: Memory, Longing, and East German Things. *Ethnos: Journal of Anthropology*, 1999. p. 192–211.
41. Berdahl D. *On the Social Life of Postsocialism: Memory, Consumption, Germany*. Bloomington: Indiana University Press, 2009. 192 p.
42. Berth H., Wagner W., Braehler E., *Kulturschock Deutschland*. Hamburg: Europäische Verlags Anstalt, 2005. S. 35
43. Betts P. The Twilight of the Idols: East German Memory and Material Culture. *The Journal of Modern History* 72, 2000. 731 p.
44. Blum M. Chapter Seven: Club Cola and Co.: Ostalgie, Material Culture, and Identity. In *Transformations of the New Germany*. New York: Palgrave Macmillan, 2006. p. 130-154.
45. Blum M. *Transformations of the New Germany*. New York: Palgrave Macmillan, 2006. p. 130-154.
46. Bökenkamp G. *Das Ende des Wirtschaftswunders. Geschichte der Sozial-, Wirtschafts- und Finanzpolitik in der Bundesrepublik 1969-1998*. Stuttgart: Lucius&Lucius, 2010. 569 S.
47. Bösch F. *A History Shared and Divided East and West Germany since the 1970s*. New York: Vandenhoeck & Ruprecht GmbH, 2018. 603 p.
48. Boyer D. *Ostalgie and the Politics of the Future in Eastern Germany*. New York: Cornell University, 2006. p. 361-381.

49. Brenke K., Zimmermann K., «Ostdeutschland 20 Jahre nach dem Mauerfall: Was war und was ist heute mit der Wirtschaft? ». Vierteljahrshefte zur Wirtschaftsforschung 78, no. 2 (2009): 33–35.
50. Brüssig T. Am kürzeren Ende der Sonnenallee. Berlin: Verlag Volk&Welt, 1999. 160 S.
51. Christ P., Neubauer R. Kolonie im eigenen Land. Die Treuhand, Bonn und die Wirtschaftskatastrophe der fünf Bundesländer. Berlin: Rowohlt Verlag, 1991.
52. Cook R. F. Good Bye, Lenin!: Free-Market Nostalgia for Socialist Consumerism. Seminar: A Journal of Germanic Studies, 2007. p. 206–219.
53. Das Vermögen der DDR und die Privatisierung durch die Treuhand // Bundeszentrale für politische Bildung. URL: <https://www.bpb.de/geschichte/deutsche-einheit/zahlenund-fakten-zur-deutschen>
54. Datenreport 2016. Ein Sozialbericht für die Bundesrepublik Deutschland. – S. 402 // Destatis. URL: https://www.destatis.de/DE/Publikationen/Datenreport/Downloads/Datenreport2016.pdf?__blob=pub
55. Decker K. Wiedersehen mit Lenin. Der Tagesspiegel, 2003. p. 3; 'PDS will Lenin in Potsdam wieder aufstellen', BZ, 1 August 2006. URL: <https://www.bz-berlin.de/artikel-archiv/lenin-statue-2>
56. Demontage... revolutionärer oder restaurativer Bildersturm? Texte und Bilder / Götz A. et al. (eds). Berlin: Karin Kramer Verlag, 1992. p. 53-58.
57. Einheitliches Rentenrecht erreichen Bündnis 90/ Die Grünen. Bundesfraktion. URL: <https://www.gruene-bundestag.de/themen/rente/einheitliches-rentenrechterreichen.html>
58. Election manifestos of the CDU/CSU, the SPD, the FDP, the Green Party and the Left Party in the campaign preceding the parliamentary elections in 2009.
59. Emmerich W. Die Schrift der Freiheit / Europäische Kulturzeitschrift, 2.1, 1990.

60. Feist P. Denkmalplastik in der DDR von 1949 bis 1990. Berlin: Jovis Verlag, 2000. p. 189-198.
61. Gallinat A. Narratives in the making Writing the East German Past in the Democratic Present. Cambridge: Hb Published, 2016. 242 p.
62. Geppert D. Die Ära Adenauer. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2007. 150 S.
63. Gerhard A. Ritter, The Price of German Unity: Reunification and the Crisis of the Welfare State. New York: Oxford University Press Inc., 2006. 471 p.
64. Glaeser A. Divided in Unity: Identity, Germany, and the Berlin Police. Chicago: University of Chicago Press, 2000. 383 p.
65. Görtemaker M. Geschichte der Bundesrepublik Deutschland: von der Gründung bis zur Gegenwart. Munchen: Beck, 1999. 915 S.
66. Grass G. Ein weites Feld. Göttingen: Steidl Verlag, 1995. 253 S.
67. Grenzüberschreitende Produktion und Strukturwandel Globalisierung der deutschen Wirtschaft / Härtel H-H eds. BadenBaden: Nomos-Verl.-Ges., 1996, 468 S.
68. Gries R. Produkte als Medien: Kulturgeschichte der Produktkommunikation in der Bundesrepublik und der DDR. Leipzig: Leipziger University, 2003. S. 47.
69. Grosser D. Das Wagnis der Währungs-, Wirtschafts- und Sozialunion. Politische Zwänge im Konflikt mit ökonomischen Regeln. Stuttgart: Dt. Verl-Anst, 1998. p. 128–130
70. Halbwachs M. Das kollektive Gedächtnis. Frankfurt: Fischer Wissenschaft, 1985. 163 S.
71. Hammerschmidt U. Kerbels kapitaler Kopf für Karl-Marx-Stadt. Chemnitz: Freie Presse, 1997. p. 9.
72. Heine C. Studienanfänger in den alten und neuen Ländern. Gründe der Hochschulwahl und Bewertungen der Hochschulregionen West- und Ostdeutschlands ordered by Hochschul. München: Informationssystem GmbH, 2008. 112 S.

73. Herz R. Lenin on Tour. Göttingen: Steidl, 2009. 272 p.
74. Hilbig W. Ich. Frankfurt am Main: S. Fischer, 1993. 377 S.
75. Hogwood P. Red Is for Love . . .: Citizens as Consumers in East Germany. Birmingham: University of Birmingham Press, 2002. p. 45-60
76. Hope M. H. After the Berlin Wall: Memory and the Making of the New Germany, 1989 to the Present. Washington: Cambridge University Press, 2019. 474 p.
77. Hough, Daniel and Grix, Jonathan. The PDS and the SPD's Dilemma of Governance in the Eastern German Länder, Politics, 2001. p. 158–167.
78. Howard, M. «An East German Ethnicity? Understanding the New Division of Unified Germany». German Politics and Society 13.4 (1995): 49–70.
79. Jäger M. Sozialliteraten in his Sozialliteraten. Funktion und Selbstverständnis des Schriftstellers in der DDR. Düsseldorf: Bertelsmann Universitätsverlag, 1973.
80. Johnson U. Two German Literatures? / Zeitschrift für Literatur und Diskussion, 7, 1964. p. 98.
81. Kaden C. Chronik des DDR-Museum Pirna. Pirna: DDR Museum Pirna. URL: <http://www.ddr-museum-pirna.de/index.php/chronik.html>
82. Kawka R. Regionale Preisunterschiede in den alten und neuen Ländern. Dresden: The Dresden branch of the Munich Institute for Economic Research, 2010. S. 5-6.
83. Kitchen M. A history of modern Germany, 1800 to the present. Malden: Wiley-Blackwell, 2012. 417 p.
84. Kommission zum Umgang mit den politischen Denkmälern der Nachkriegszeit im ehemaligen Ost-Berlin, 'Bericht' (Berlin, 15 February 1993), p. 2.
85. Kowalski R. Kurskorrektur für den Aufbau Ost? // Blätter für deutsche und internationale. – 2004. – №8. – S. 1011.

86. Kroh M, Schoen H. «Politisches Engagement» in Leben in Ost und Westdeutschland. Eine sozialwissenschaftliche Bilanz der deutschen Einheit 1990–2010, ed. Peter Krause and Ilona Ostner (Frankfurt a. M., 2010), 545.

87. Ludwig A. Hunderte von Varianten. Das Möbelprogramm Deutsche Werkstätten (MDW) in der DDR / Zeithistorische Forschungen/Studies in Contemporary History 3, no. 3 (2006): 449–59.

88. Ludz P. C. Mechanismen der Herrschaftssicherung. Eine sprachpolitische Analyse gesellschaftlichen Wandels in der DDR. Munich, Vienna: Hanser, 1980. p. 58–65.

89. Luhmann N. Gleichzeitigkeit und Synchronisation. Opladen: Westdeutscher Verlag, 1990. S. 95-130.

90. Major P. Behind the Berlin Wall East Germany and the Frontiers of Power. Oxford: Oxford University Press, 2009. 336 p.

91. Mannheim K. Das Problem der Generationen // Wissenssoziologie. Auswahl aus dem Werk, Berlin und Neuwied, 1964. p. 509-565.

92. Michalski S. Public Monuments: Art in Political Bondage 1870-1997. London: Reaktion, 1998. 236 p.

93. Moritz C., Stachel P. Die Verortung von Gedächtnis. Wien: Passagen Verlag, 2001. 344 S.

94. Neumaier C. Dieselaautos in Deutschland und den USA: Zum Verhältnis von Technologie, Konsum und Politik, 1949-2005. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2010. 298 p.

95. Niedermayer O. Bevölkerungseinstellungen zur Demokratie: Kein Grundkonsens zwischen Ost- und Westdeutschen // Zeitschrift für Parlamentsfragen. – 2009. – Heft 2. – S. 383.

96. Nora P. Between memory and history / Special Issue: Memory and Counter-Memory.— University of California Press, 1989. p. 12

97. Olaf Georg Klein, Ihr könnt uns einfach nicht verstehen. URL: <http://www.olaf-georg-klein.de/>

98. Orlow D. A History of Modern Germany : 1871 to present. New York: Routledge, 2018. 439 p.

99. Ostdeutschland weit weniger produktiv als der Westen // Mitteldeutscher Rundfunk. URL: <https://www.mdr.de/nachrichten/wirtschaft/inland/iwh-studie-produktivitaetostdeutschland-wende>

100. Petschow A. Zwei-plus-Vier-Vertrag, in: Lebendiges Museum Online, Stiftung Haus der Geschichte der Bundesrepublik Deutschland, URL: <http://www.hdg.de/lemo/kapitel/deutsche-einheit/weg-zur-einheit/zwei-plus-vier-vertrag.html>

101. Ponzi M. German difference. Ostalgie as a form of cultural identity in unified Germany. Continental Thought & Theory: A Journal of Intellectual Freedom, 2019. p. 202-223

102. Pritchard R. M. O. Reconstructing education: East German schools and universities after unification. Oxford: Symposium Books, 1999. 228 p.

103. Pulzer P. The citizen and the state in modern Germany. Cambridge: Cambridge University Press, 1998. p. 20-43

a. Remembering the German Democratic Republic: divided memory in a united Germany / Clarke D., Wolfel U., eds. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2011. 308 p.

104. Ritter, Gerhard A.: Der Preis der deutschen Einheit. Die Wiedervereinigung und die Krise des Sozialstaates. München: C. H. Beck, 2006. 135 S.

105. Rödter A. Deutschland einig Vaterland. Die Geschichte der Wiedervereinigung. München: Verlag C. H. Beck, 2009. 490 S.

106. Sabrow M. Erinnerungsorte der DDR. München: Beck, 2009. 619 S.

107. Sämman W. Mein Leben im Caravan: Roman. Berlin, 1992.

108. Schröter A. «Eingaben im Umbruch. Ein politisches Partizipationselement im Verfassungsgebungsprozess der Arbeitsgruppe 'Neue

Verfassung der DDR' des Zentralen Runden Tisches 1989/90.» Deutschland Archiv 45, no. 1 (2012): 50–59.

109. Simine S. A. Ostalgie – Nostalgia for GDR Everyday Culture? The GDR in the Museum. London: Palgrave Macmillan UK, 2013. p. 160-183.

110. Simine S. A., Radstone S. GDR Memory Debate. New York: Fordham University Press, 2010.

111. Stedtler A. Die Akte Lenin: Eine Rettungsgeschichte mit Haken. Halle: Mitteldeutscher Verlag, 2006. 192 p.

112. This data comes from the museums' respective websites: for the Berlin GDR Museum URL: <http://ddr-museum.de/de/presse/statistiken>, for Zeitreise URL: <http://www.ddr-museum-dresden.de>, for Apolda URL: <http://www.olle-ddr.de>

113. Tweder F., Stregel T. Kost the Ost. Das Etiketten-Quartett, bei dem Sie immer gute Karten haben. Berlin: Eulenspiegel Verlag, 1996.

114. Ulbrich R. Spur der Broiler. Wir und unser goldner Osten. Berlin: Rowohlt Verlag, 1998. S. 148.

115. Ulrich E. Politisch zweigeteilt? Stuttgart: Bürger im Staat, 4, 2000. S. 211-217

116. Allerlei-ostprodukte. URL: <http://allerlei-ostprodukte.de>.

117. Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland Art 23. URL: http://www.gesetze-im-internet.de/gg/art_23.html

118. Ostprodukte und Spezialitäten aus dem Osten einfach online bestellen. URL: <http://www.kaufhalle-des-ostens.de/index1.php?view=home&sid=f3fd69ab5dc11a0ef00228346c804ab4>.

119. Ossiladen. URL: <http://www.ossiladen.de/shopping/index.php>.

120. Ostprodukte-Versand. URL: <http://www.ostprodukte-versand.de/>.

121. Ostprodukteverkauf. URL: <http://www.ostprodukteverkauf.de>.

122. Vaizey H. Born in the GDR Living in the Shadow of the Wall. Oxford: Oxford University Press, 2016. 240 p.

123. Vertrag zwischen der Deutschen Demokratischen Republik und der Bundesrepublik Deutschland über die Herstellung der Einheit Deutschlands-Einigungsvertrag-vom 31. August 1990, URL: <http://www.verfassungen.de/ddr/einigungsvertrag90-i.htm>

124. Wehdeking V. Vorwort // Mentalitätswandel in der deutschen Literatur zur Einheit (1990-2000). Berlin: E. Schmidt, 2000. S. 8.

125. Wehling H.G. Deutschland Ost – Deutschland West. Eine Bilanz. Berlin: Nomos, 2002. S. 17.

126. Wehling H.G. Deutschland Ost – Deutschland West. Eine Bilanz. Opladen: Leske + Budrich Verlag, 2002. 238 S.

127. Weniger M. Das Trabi-Denkmal. Trabi-Geschichten für große Kinder und Er- wachsene. Hildburghausen, 1996. S. 5.

128. White H. Historiography and Historiophoty. The American Historical Review, Vol. 93, No. 5 (Dec., 1988), pp. 1193-1199

129. Wolf C. Was bleibt. Frankfurt am Hain: Erzählung, 1990. 92 S.

130. Zawiliska-Florczuk M., Ciechanowicz A. ONE COUNTRY, TWO SOCIETIES? Germany twenty years after reunification. Warszawa: Osrodek Studiów Wschodnich im. Marka Karpia, 2009. 76 p.

131. Žižek, S. The Sublime Object of Ideology. 2nd ed. London: Verso, 2008. 336 p.